

ΜΟΝΟΘΕΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΜΟΝΟΘΕΪΣΜΟΣ
Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ ΙΔΕΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥΣ
(ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΕΩΤΕΡΑΝ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ)*

Υ Π Ο
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Γ. ΔΑΚΟΥΡΑ
Δρος Θεολ. - Dr. Phil.
Ἀναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.
ΤΟ ΥΨΙΣΤΟΝ ΟΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΗ ΚΟΙΝΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Τὸ ὑψιστον Ὄν¹¹².

α. Ἡ ὑπαρξις ἐνὸς ὑψίστου ὄντος εἰς τὰς φυλὰς τῆς πρωτοβαθμίδος.

Εἰς μίαν ἔρευναν περὶ τῶν διαφόρων φυλῶν τῆς πρωτοβαθμίδος ὁ Schmidt πιστεύει, ὅτι δύναται νὰ διαπιστώσῃ εἰς ἕκδηλον μορφήν τὴν κοινὴν πίστιν ὅλων τῶν φυλῶν αὐτῶν εἰς ἓν ὑψιστον Ὄν. «Ἄν παρατηρήσωμεν τὴν ἐξάπλωσιν τῶν πρωτοπολιτισμῶν καὶ τὸ εἰς αὐτοὺς ὑπάρχον ὑψιστον Ὄν, τότε θὰ διακρίνωμεν εὐκρινῶς, ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν μία πενιχρὰν καὶ ἀβεβαίαν βάσιν, ἀλλ' ὅτι ἡ περιμέτρος αὐτῶν τῶν πρωτοπολιτισμῶν καὶ ἡ ἐξάπλωσις τοῦ ὑψίστου ὄντος... διασχίζει ὡς διὰ μιᾶς ζώνης τουλάχιστον τὸ νότιον κέντρον τοῦ ἀρχαίου κόσμου... Ἄν τῶρα εἶναι εὐκρινές, ὅτι παντοῦ εἰς αὐτὴν τὴν ἀχανῆ περιοχὴν ἔρχονται εἰς τὸ φῶς λείψανα τῶν πρωτοπολιτιστικῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι παρουσιάζουν τὴν πίστιν εἰς ἓν ὑψιστον Ὄν, τότε καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ πίστις αὕτη εἶναι ἐν οὐσιαστικὸν τμῆμα τοῦ παλαιοτάτου τούτου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἀνήκεν εἰς αὐτὴν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους αἱ

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 000 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

112. Ὁ Schmidt γράφει, κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου τούτου, τὸ ἐπίθετον μὲ κεφαλαίον ἀρχικόν γράμμα. Ἐνταῦθα ἀκολουθοῦμεν τὸ παράδειγμά του, ἐφ' ὅσον ἀναφερόμεθα εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Schmidt.

μεμονωμέναι ομάδες δὲν εἶχον εἰσέτι ἀποχωρισθῇ ἀπ' ἀλλήλων»¹¹³.

Ὁ Schmidt δὲν ἀρκεῖται ἀπλῶς εἰς αὐτὴν τὴν διαπίστωσιν, ὅτι δηλαδή οἱ ἐν λόγῳ πληθυσμοὶ γνωρίζουν ἐν τοιοῦτον ὕψιστον Ὄν· πιστεῦει ὅτι δύναται νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν θρησκείαν τῶν πληθυσμῶν τούτων πλήρως μονοθεϊστικὴν: «Καὶ ἂν ἀκόμη, παραλλήλως πρὸς τὸ ὕψιστον τοῦτο Ὄν, ὑφίστανται καὶ ἄλλα ἀνώτερα ὄντα, παρὰ ταῦτα δύναται μία θρησκεία νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πράγματι μονοθεϊστικὴ, ἀφοῦ θεωρεῖται ὅτι τὰ ἀνώτερα ταῦτα ὄντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἔχουν δημιουργηθῇ ὑπὸ τοῦ ὑψίστου Ὄντος καὶ ἔλκουν ἐξ αὐτοῦ τὰς ἱκανότητας καὶ δραστηριότητάς των, πολὺ δὲ περισσότερον ὅταν αἱ ἐνέργειαι καὶ αἱ δραστηριότητές των χορηγοῦνται εἰς αὐτὰ ἐκ τοῦ ὑψίστου Ὄντος... Αὐτὰ τὰ ἀνώτερα ὄντα δὲν ἀξιῶνται πλέον νὰ φέρουν κυρίως τὸ ὄνομα "θεοί"»¹¹⁴.

Ἀπομένει νὰ ἴδωμεν, πῶς ὁ Schmidt περιγράφει ἐγγύτερον τὸ ὕψιστον Ὄν, τὸ ὁποῖον συναντᾶται ἐμφανῶς εἰς ὅλους τοὺς παναρχαίους λαοὺς καὶ ὑπερέχει σαφῶς ὅλων τῶν ἄλλων πνευματικῶν ὄντων.

β. Μορφή, ὄνομα καὶ ιδιότητες τοῦ ὑψίστου Ὄντος¹¹⁵.

Ὡς κατοικία τοῦ ὑψίστου Θεοῦ θεωρεῖται εἰς τὰς περισσότερας περιπτώσεις ὁ οὐρανός, παρὰ ταῦτα δὲν συμβαίνει τοῦτο πάντοτε. Εἰς πολλοὺς λαοὺς ἀναφέρεται ὅτι τὸ ὕψιστον Ὄν ἔζη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἀπεσύρθη μετὰ ταῦτα εἰς τοὺς οὐρανούς. Ἐμφανίζεται ὡς εἰδική, ἀνεξάρτητος προσωπικότης· ἐνίοτε περιβάλλεται ὑπὸ μιᾶς οἰκογενείας ἢ διατελεῖ ἐν συνδέσμῳ μετὰ τοῦ πατρὸς τῆς φυλῆς. Εἶναι δὲ προφανές ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ὑφίστανται ἕτερα ὄντα, τοῦτο κατέχει τὴν ὑπεροχήν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μορφήν του ἀναφέρονται δύο ομάδες ἐκφράσεων ἀντίθετοι ἀλλήλων. Εἰς τινὰς ἐκφράσεις ἀναφέρεται ὅτι τοῦτο εἶναι προσιτὸν εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀλλὰ καὶ ἀσύλληπτον, ἀόρατον ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει δύναται τις μόνον νὰ τὸ ἀκούῃ καὶ νὰ τὸ διαισθάνεται. Ἄλλαι ἐκφράσεις ἰσχυρίζονται, ὅτι τὸ ὕψιστον Ὄν ἔχει ἀνθρωπίνην μορφήν καὶ ὅτι ἀνήκει εἰς σεβαστὴν ἡλικίαν μὲ λεπτὴν γενειάδα. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι μὲν ἀνθρωπομορφικαί, πλὴν ὅμως προδίδουν κάποιαν διαφοροποίησιν. Οὕτω π.χ. ὅταν σημειώνεται ὅτι τοῦτο εἶναι ὡς τὸ πῦρ, τὸ πρόσωπόν του λάμπει ὡς ὁ ἥλιος κ.λπ.

113. W. Schmidt, *HVR*, 253.

114. W. Schmidt, *WdK*, 72 ἐξ. Πρβλ. καὶ *HVR*, 255 ἐξ.

115. Συνολικῶς: W. Schmidt, *UdG*, VI, 389-417, *HVR*, 254-268, *WdK*, 74-79.

«Τὰ εἰς τὸν ὑψιστον Θεὸν ἀποδιδόμενα ὀνόματα εἶναι συνήθως χαρακτηρισμοὶ μὲ ἰδιατέραν συμβολικὴν ἀποτύπωσιν, οἱ ὅποιοι εἴτε ἐκφράζουν βαθέως ἐρριζωμένας παραστάσεις εἴτε περιέχουν χαρακτηριστικὰς ιδιότητας, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται ἰδιαιτέρως σημαντικά»¹¹⁶. Εὐρέως διαδεδομένον εἶναι τὸ ὄνομα «πατήρ», τὸ ὅποιον πρέπει νὰ ἐκφράζη «μίαν σχέσιν μεγίστης εὐσεβείας, ἐσωτερικῆς ἀγάπης καὶ σταθερᾶς ἐμπιστοσύνης τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ ὑψιστον ὄν»¹¹⁷. Τὸ ὄνομα «Δημιουργὸς» δὲν συναντᾶται τόσον συχνά, ἐνῶ τὸ ὄνομα «οὐρανὸς» ἐμφανίζεται μόνον εἰς ὠρισμένας φυλάς. Παραλλήλως ὑπάρχει πλήθος ἄλλων ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς μερικοὺς ἀνωτέρους θεοὺς: Οὕτως οἱ Yamana δίδουν εἰς τὸν Θεὸν των τὴν ὀνομασίαν «ὁ ἀπεριόριστος ἰσχυρὸς» ἢ «ὁ μοναδικὸς παμπάλαιος», οἱ Bambutti - πυγμαῖοι γνωρίζουν τὸν «λάμποντα πανί-σχυρον»· ὁμοίως ἐμφανίζονται χαρακτηρισμοὶ ὡς «ὁ ἀνθύπαρκτος» εἰς τοὺς Yoruba τῆς Δ. Ἀφρικῆς καὶ ὁ «ἔχων τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐν ἑαυτῷ» εἰς τοὺς Batak τῆς Σουμάτρας¹¹⁸.

Ἰδιότητες τοῦ ὑψίστου ὄντος εἶναι, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἡ αἰωνιότης, ἡ παγγνωσία, ἡ σαφὴς ἀγαθότης, ἡ παντοδυναμία, εἰς τοὺς περισσοτέρους δὲ πληθυσμοὺς ἀναφέρεται καὶ ἡ δημιουργικὴ ἱκανότης τοῦ ὑψίστου Θεοῦ. Πέραν τούτων ὁ ὑψιστος οὗτος Θεὸς εἶναι «εἰς τοὺς περισσοτέρους λαοὺς τῆς παλαιότητος ἐκείνης ἐποχῆς ἢ πηγῇ, ὁ νόμος, ὁ ἐπὶ πτης, ὁ δικαστὴς καὶ ἐκδικητὴς τῆς ἡθικότητος. Χωρὶς νὰ εἰσερχώμεθα εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἂν καὶ κατὰ πόσον θρησκεία καὶ ἡθικότης συνυπάρχουν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν των οὐσίαν, διαπιστοῦμεν ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς γενικῶς θρησκεία καὶ ἡθικότης εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς συνδέονται μεταξύ των καὶ μάλιστα κατὰ ἐσωτερικώτατον ὀργανικὸν τρόπον»¹¹⁹.

γ. Ἡ λατρεία τοῦ ὑψίστου ὄντος¹²⁰.

Ἐνίοτε ὁ ὑψιστος Θεὸς χαρακτηρίζεται μὲ τὴν ἀδιάφορον, σχολάζουσαν διάθεσιν, τὴν ἀπραγμοσύνην (Otiosität) καὶ ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῶν ἀνθρώπων. Παρὰ ταῦτα, ὁ Schmidt πιστεύει, ὅτι τοῦτο οὐδόλως

116. J. Haekel, «Höchstes Wesen», ἐν *LThK*², V, 408.

117. W. Schmidt, *HVR*, 259. Περὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ ὑψίστου Θεοῦ ὡς Πατρὸς ἰδὲ, W. Schmidt, *MzG*, 34, 39 ἐξ., 42, 43, 46, 49, 56, 82.

118. J. Haekel, *ἐνθ' ἀνωτ.*, 408 ἐξ. Πρβλ. W. Schmidt, *HVR*, 261.

119. W. Schmidt, *MzG*, 43.

120. Πρβλ. *UdG*, VI, 440-467, *HVR*, 268-273, *WdK*, 79-83.

εὐσταθεῖ διὰ τὸν Θεὸν τοῦ πρωτοπολιτισμοῦ¹²¹. Ἐνταῦθα πολὺ περισσότερον συναντᾶνται μία ζωντανὴ σχέσις μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, ἢ ὅποια οὐδόλως εἶναι ἀναγκαῖον νὰ παρουσιάζεται ὑπὸ τὰς συνηθισμένας εἰς ἡμᾶς ἐξωτερικὰς μορφάς, δύναται, ὅμως, νὰ εἶναι καὶ καθαρῶς ἐσωτερικὴ. Τοῦτο ἰσχύει ἀκριβῶς διὰ τὴν προσευχὴν, ἢ ὅποια ἂν καὶ παροῦσα, δὲν δύναται, ὅμως, νὰ γίνῃ θεατὴ ἐκ μέρους τοῦ ἐπιφανειακοῦ καὶ ἐπιπολαίου παρατηρητοῦ. Σὺν τοῖς ἄλλοις, πρέπει ὠρισμέναι κινήσεις - χειρονομίαι νὰ ἐρμηνεύωνται ὡς προσευχαί. Ἡ θυσία φαίνεται νὰ ἀπουσιάζῃ παντελῶς ἐκ τῶν νοτιοανατολικῶν αὐστραλιανῶν λαῶν, παρ' ὅλον ὅτι εἰς τοὺς ὑπολοίπους κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς θυσίας τῶν ἀπαρχῶν, τῶν πρωτολειῶν. Ἀκριβέστερον εἰς τὰς φυλάς, αἱ ὁποῖαι δὲν γνωρίζουν τὴν θυσίαν καὶ πολὺ σπανίως φροντίζουν τὴν προσευχὴν, συναντᾷ τις μὲ ἰδιαιτέραν καθαρότητα ἐξευλιγμένας τελετάς, ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς μνήσεως τῆς νεολαίας, ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τὴν ἐορταστικὴν ἐπανάληψιν τῆς δημιουργίας.

δ. Ἡ τύχη τοῦ ὑψίστου ὄντος εἰς τοὺς μετέπειτα πολιτιστικούς κύκλους¹²².

Μέχρι τοῦδε ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ ὑψίστου ὄντος τῆς πρωτοβαθμίδος. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους πολιτιστικούς κύκλους εἰς μίαν κυρίως χαρακτηριστικὴν τροποποίησιν. Εἰς τὴν ἀρχικὴν βαθμίδα τὸ ὑψιστον ὄν θεωρεῖται θηλυκοῦ γένους ἐν τῷ μητριαρχικῷ-ἀγροτικῷ πολιτιστικῷ κύκλῳ. Εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς-τοτεμιοτικούς κυνηγοὺς ὑψίσταται μία στενὴ σύνδεσις τοῦ ὑψίστου Θεοῦ μετὰ τοῦ Ἥλιου, ἀποδίδεται δὲ ὁ ὑψιστος Θεὸς μὲ τὴν μορφήν τοῦ ἐσπερινοῦ Ἥλιου. Αἱ πατριαρχικαὶ ποιμενικαὶ νομάδες γνωρίζουν ἓνα Θεὸν τοῦ οὐρανοῦ, ὁ ὁποῖος ἴσται ὑπεράνω μιᾶς ἱεραρχίας ὑψηλῶν ὄντων. Ὁ Schmidt ἀποδεικνύει περαιτέρω ἀλλαγὰς ἐπὶ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης βαθμίδος, αἱ ὁποῖαι δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν εἰς τὴν παροῦσαν συνάρτησιν.

2. Ἡ ἀρχαιοτάτη κοινὴ Θρησκεία.

α. Σχέσις τοῦ ὑψίστου Θεοῦ πρὸς ἕτερα θεία ὄντα.

Εἰς οὐδεμίαν φυλὴν εὗρισκει ὁ ἐρευνητὴς τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν τόσον καθαρὰν, ὅσον παριστᾷ ταύτην ὁ χαρακτηρισμὸς «Μονο-

121. W. Schmidt, *HVR*, 269.

122. Πρβλ. W. Schmidt, *HVR*, 277-280, *UAG*, 623-632.

θεισμός». Ὁ Schmidt εἶναι ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος θὰ ἤθελε νὰ ἀμφισβητήσῃ τοῦτο. Διέθετεν ὅλην τὴν ἐξυδέρκειάν του, προκειμένου νὰ ἐξηγήσῃ τὰ οὕτως ὀνομαζόμενα «δευτερεύοντα ὄντα» (Nebenwesen), ὡς σωτῆρας, γενάρχας, πανούργους, κυρίους τῶν θηρίων, κ.λ.π.

Οὐδεμίαν μορφήν ἀφήνει νὰ ἰσχύῃ ὡς ρίζα διὰ τὸν ὑψιστον Θεόν, διότι ἅπασαι εἶναι νεωτέρας ἡλικίας: Ὅπου καὶ ἂν αὐταὶ εὐρίσκονται «εἰς τὰς θρησκείας τῶν πρωτοπολιτισμῶν, εἶναι ἢ ὑστερογενεῖς εἰσβολαῖς, προελθόντες ἐξ ἐπιδράσεων ἐκ μέρους τῶν θρησκειῶν τῶν πρωταρχικῶν πολιτισμῶν, ἢ προγενέστεραι μὲν, πλὴν ὁμως ἀδύνατοι ἰδία ὄρμαί, αἱ ὁποῖαι ἀπέκτησαν μετέπειτα σημασίαν» ἐν πάσῃ περιπτώσει ἴσεται «ἡ προσθήκη ἐκείνων τῶν στοιχείων εἰς ἐσωτερικὴν ἰσχὺν καὶ ἐξωτερικὴν ἐπέκτασιν κατὰ σχέσιν ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐθνολογικὴν ἡλικίαν τῶν θρησκειῶν τούτων»¹²³.

Ἐν τῇ πράξει εἰς ὅλους τοὺς πρωτοπολιτισμοὺς ὁ Γενάρχης - Προπάτωρ διαδραματίζει σημαντικὸν ρόλον. Συχνὰ ἴσεται οὗτος μετὰ τῆς Προμήτορος εἰς τὸ κέντρον τοῦ καθαγιασμοῦ τῆς νεότητος. Εἰς οὐδένα πρωτοπολιτισμὸν εὐρίσκει ὁ Schmidt τάσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχουν ὀδηγήσῃ πρὸς τὸν σκοπόν, νὰ συσχετίσουν τὸν Γενάρχην πρὸς τὸν ἥλιον ἢ τὴν σελήνην· τοῦτο συμβαίνει τὸ πρῶτον ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν πατριαρχικῶν-ἀγροτικῶν-μητριαρχικῶν πολιτιστικῶν κύκλων. Ἱστορικῶς ὁ Γενάρχης εἶναι ἡ πρώτη μορφή, ἡ ὁποία ἀπώθησε τὸ ὑψιστον Ὅν καὶ ἰδιοποιήθη τὴν λατρείαν του· «ἡ πρὸς αὐτὸν προσανατολισμένη θρησκεία εἶναι ἡ πρώτη πᾶσις ἐκ τῆς παλαιᾶς Θρησκείας, ἡ ἀρχαιοτάτη πασῶν τῶν αἱρέσεων»¹²⁴. Τοῦτο ἐξηγεῖ, διατί ὁ Προπάτωρ (ἢ ὁ πρόπαππος) ἠδύνατο νὰ συγχωνεύεται μετὰ τῶν ἀνωτέρων ὄντων ἢ νὰ συναγωνίζεται πρὸς ταῦτα τόσον ἰσχυρῶς, ὥστε ἡ ἐνδιάμεσος θέσις του νὰ μὴ εἶναι πάντοτε εὐκρινῶς κατανοητή. Οὕτω παραμένει ἀβέβαιον τὸ πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ σχέσεις, τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ ὑψιστον Ὅν γενικῶς εἰς τὴν προέλευσιν τῆς φυλῆς.

Ὁ Schmidt ἀκολουθεῖ τὴν εὐκολον ὁδόν, ἐκείνην τῆς ἀποδείξεως, ὅτι δηλ. λατρεία καὶ προσφώνησις ἀποθανόντων μελῶν ἢ προγόνων τῆς φυλῆς, δὲν ἀπεδίδοντο γενικῶς εἰς τὴν παλαιότεραν βαθμίδα. Ἐν τῇ ἀσχολίᾳ του ταύτῃ ἐρμηνεύει διαφορετικῶς τὴν ὅλην νεκρολατρίαν ὡς «φόβον νεκρῶν πνευμάτων» καὶ ἐξηγεῖ τὴν ἀπαγόρευσιν, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσφερθοῦν τὰ

123. W. Schmidt, *UdG*, VI, 378.

124. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, 497.

ὀνόματα ἀποθανόντων, ὥς καὶ τὸ ἔθιμον, τὰ ὅσα τῶν νὰ μὴ δωρίζονται ἢ νὰ φυλάσσονται ἐπιμελῶς.

Ὑπῆρχε, δηλαδή, ὁ φόβος, «διὰ τῆς μνείας τοῦ νεκροῦ νὰ προκληθῇ ἔντονος πόνος ἢ ἀκόμη ἔνεκα τῆς ἀπωλείας του»¹²⁵.

Εἰς τὸν συνολικὸν ἀρκτικὸν πολιτιστικὸν κύκλον, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς παλαιότερους Ἀνδαμάνους συναντᾶται εἰς «ἐκπρόσωπος τοῦ κακοῦ». Οὗτος εἰσῆχθη πρὸς ἐξήγησιν τοῦ πολυδιαστάτου κακοῦ - δεινοῦ ἄνευ ζημίας τῶν ὑπερισχυόντων εὐεργετικῶν ἢ ἀγαθοεργῶν ἀνωτέρων ὄντων καὶ φαίνεται ὅτι ἀπέκτησεν ἤδη εἰς τοὺς πρωτοπολισμοὺς μεγάλην σημασίαν· κατὰ κανόνα παραμένει οὗτος ὑποτελὴς ἢ ἴσεται, ὅπως καὶ εἰς τοὺς Ἀνδαμάνους, σχεδὸν δυαλιστικῶς καὶ παραπλεύρως πρὸς τὸ οὐράνιον ὄν· μόλις εἰς μεταγενεστέρας ἐποχὰς γίνεται ὁ «Διάβολος», ὁ ἀνταγωνιστὴς τοῦ Δημιουργοῦ.

Ἄλλαι μορφαί, ἰδιαίτερος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρκτικῆς, προήλθον διὰ διαιρέσεως ἢ ἀποχωρισμοῦ ἰδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν τῶν ἀνωτέρων θεῶν. Εἰς τὸν Μονοθεϊσμὸν οὐδεμία ἔκπτωσις ὑφίσταται, διότι τὸ πλῆθος τῶν εἰδικῶς μόνον θεῶν παρέχει τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ συνολικοῦ πλοῦτου τοῦ ἑνὸς Θεοῦ.

Παράδειγμα προτύπου ἀποχωρισμοῦ ἀποτελεῖ «ὁ κύριος τῶν θηρίων»· οὗτος ἐξασκεῖ δύναμιν καὶ μεγαλεῖον ἐπὶ τοῦ θηράματος καὶ ἀποδέχεται ἤδη εἰς πολὺ παλαιούς χρόνους ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ κυνηγίου δῶρα καὶ παρακλήσεις. Ὁ Schmidt δὲν συνεφώνει μὲ τὴν θέσιν τοῦ Pettazzoni, ὅτι τὰ ἀνώτερα ὄντα προήλθον τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ κυρίου τῶν θηρίων.

Συζύγους, τέκνα καὶ ἄλλους συγγενεῖς πρέπει νὰ ἔχουν ἅπαντες οἱ οὐράνιοι θεοί, ἰδιαίτερος δὲ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναμείξεων. Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Δημιουργόν, αἱ μορφαὶ αὗται εἶναι ἐν μέρει μὲν προσωποποιημένα φυσικὰ ἀντικείμενα (ὥς ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη, ἡ γῆ, ἡ καταιγὶς κ.λπ.), ἐν μέρει δὲ πνεύματα (ὥς ψυχὰι ἀποθανόντων ἢ φυσικῶν ἀντικειμένων). Ἐνταῦθα ὁ Schmidt παραλαμβάνει πάλιν ἀπερισκέπτως τὰ συνθήματα τῶν ἀνιμιστῶν. Ὁ R. Otto εἶχεν ἤδη ἅπαξ διὰ παντὸς ἀποδείξει, ὅτι οὔτε ἡ προσωποποιήσις, οὔτε ἡ πίστις περὶ ἐμψυχώσεως ἐξηγοῦν τὴν θρησκευτικὴν ποιότητα τοῦ «Ἁγίου». Παρ' ὅλον ὅτι ὁ Schmidt εἰς ἰδιαιτέρον ἔργον του ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸ κύριον ἔργον τοῦ R. Otto¹²⁶, δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὰς ἐνστάσεις ταύτας καὶ ἐπροχώρησε περαιτέρω διὰ νὰ ἐπισυσσωρεύσῃ μόνον ἀποδείξεις περὶ τοῦτου, ὥστε μόνον τὰ

125. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, 384.

126. W. Schmidt, VS, Nr 326.

άνωτερα ὄντα οὐδεμίαν συνάφειαν παρουσιάζουν πρωταρχικῶς μετὰ τὴν μυθολογίαν τῆς φύσεως ἢ μὲ τὸν Ἀνιμισμὸν.

Μαγεία καὶ ἀγυρτεία «ἦτο δυνατόν εἰς τὸν πρωτοπολιτισμὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑπάρχουν μόνον εἰς σχετικὴν μυστικότητα καὶ εἰς μικρὰν ἔκτασιν»¹²⁷. Ὅταν κανεῖς ἀκοῇ περαιτέρω περὶ «τοῦ κυκεῶνος καὶ τοῦ χάους τῆς σκέψεως τῆς ἀγυρτείας»¹²⁸, ἔρχεται ἀθελήτως μετὰ τοῦ Mühlmann εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι «ὁ Schmidt διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς ἐλλείψεως ἢ τῆς ὑποχωρήσεως τῆς μαγείας εἰς τὴν Θρησκείαν τῶν πρωτογόνων τοῦ ἠθέλε νὰ παραδεχθῇ τὴν ὑψηλὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν των καθαρότητα»¹²⁹. Ὁ Schebesta ἔχει ἄλλην γνώμην καὶ προσπαθεῖ νὰ θέσῃ περιορισμὸν: «ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ στοιχείου τούτου εἶχε... τὴν ἐννοίαν νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν δεσπόζουσαν θέσιν τοῦ ὑψίστου ὄντος καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὴν μαγείαν ὡς μεταγενεστέραν εἰσόρμησιν»¹³⁰. Εἶναι, ὅμως, φανερόν ὅτι οὕτως ἰσχυροποιεῖται ἐτι περισσότερο ἢ ἐνστασις τοῦ Mühlmann, καθ' ὅσον «ἐκεῖ ἐνθα ἡ ἀγυρτεία θεολογικῶς κατανοεῖται ὡς προσπάθεια, ἡ ὁποία ἄνευ ἢ ἐναντίον ἐνὸς Θεοῦ καταλήγει εἰς ἐπίγνωσιν τῆς φύσεως ἢ κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς φύσεως»¹³¹, ἢ σχετικῶς ἐξηρητημένη παρουσιάσῃς τῆς εἰς μίαν θρησκείαν σημαίνει ἀναγκαστικῶς ἀθεΐαν καὶ ἠθικὴν ἔκπτωσιν. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Schmidt εἶναι ὑπερβολικῶς τοποθετημένος ἐπὶ τῆς διερευνήσεως, «ἐὰν ἡ ἐπίδρασις τῶν φυλακτῶν τῶν Ituri-πυγμαίων προέρχεται μόνον ἐκ μιᾶς κατὰ τρόπον μυστικὸν ἐνυπαρχούσης ἢ μεταφορικῆς ἐσωτερικῆς —παρὰ ταῦτα ἀπροσώπου— δυνάμεως ἢ ἐξ ἐνὸς ὑπερέρου ἢ τοῦ ὑπερτάτου προσωπικοῦ ὄντος», καθ' ὅσον «μόνον εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ὅχι ὅμως καὶ εἰς τὴν τελευταίαν, θὰ εἶχομεν πραγματικὴν ἀγυρτείαν»¹³². Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι εὐδιάκριτον, ποίας ὑποχωρήσεις ἢ συμβιβασμοὺς ἔπρεπε νὰ κάνῃ εἰς τὴν προσφιλὴν του ιδέαν¹³³ ὁ Schmidt, καθοδηγηθεὶς ἢ νουθετηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐρευνῶν τοῦ Schebesta εἰς τοὺς Bambuti.

Συγκεφαλαιῶνων ὁ Schmidt τονίζει ἐπανελημμένως, ὅτι ἡ πολυχρωμὸς ποικιλία τῶν μορφῶν καὶ φαινομένων πρὸς τὸν δημιουργὸν Θεὸν δὲν θέτει εἰς ἀμφιβολίαν ἓνα πραγματικὸν μονοθεϊσμὸν εἰς

127. W. Schmidt, *UdG*, VI, 387.

128. *Ἐνθ' ἄνωρ.*, 386.

129. P. Schebesta, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐν *Anthropos* 49 (1954), 691.

130. *Αὐτόθι*.

131. W. Schmidt, *UdG*, VI, 386 ἐξ.

132. W. Schmidt, *UdG*, VI, 233,

133. P. Schebesta, *ἐνθ' ἄνωρ.*, 691.

τοὺς πρωτοπολισμούς, διὰ τὸν λόγον ὅτι ὅλα τὰ «*παραπλήσια δευτερεύοντα ὄντα*» πρέπει νὰ εἶναι ὑποτεταγμένα εἰς αὐτὸν τὸν ὕψιστον Θεὸν καὶ κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῶν δικαιοματίων καὶ ὑποχρεώσεων τῶν δύνανται μόνον νὰ πράξουν ὅ,τι οὗτος ἐπιδοκιμάζει.

β. Τὸ ὕψιστον Ὅν καθ' ἑαυτό.

Τὸ ὕψιστον Ὅν εἶναι κατὰ τὴν φύσιν του ἀνεξάρτητον καὶ ἴσται ὑπεράνω τῶν κατὰ τὰ ἄλλα δυναμικῶν θεωρουμένων μορφῶν· ἐνταῦθα ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸν παλαιοδιαθηκικὸν Γιαχβὲ καὶ τὸν βιβλικὸν-χριστιανικὸν Θεόν. Ὁ ἐκάστοτε χώρος ζωῆς καὶ ἡ ἐθνικὴ ὁμὰς ἀνήκουν εἰς τοὺς ἀνωτέρους θεοὺς, διότι συχνὰ ἐδημιουργοῦν τοὺς ἀνθρώπους, τὴν γῆν ἢ τμήματα τοῦ κόσμου. Οὕτως ὁ Kari ἢ Tapedn τῶν Seemang ἔχουν τὰ πάντα δημιουργήσει μὲ ἐξαίρεσιν τὴν γῆν καὶ τὸν ἄνθρωπον, ἀφοῦ τόσον ἡ γῆ ὅσον καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ Plé, μιᾶς ὕψισταμένης κατωτέρας θεότητος.

Παρ' ὅλον ὅτι οἱ πάντες φοβοῦνται τὸ ὕψιστον Ὅν, τοῦ ἀποδίδουν ἀκλόνητον ἀγαθότητα καὶ φροντίδα διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ κόσμου ἢ καὶ τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο εἶναι παροχεὺς ὠρισμένων ἡθῶν καὶ ἐθίμων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ἡ ἐκδοσις βασικῶν κανόνων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν τήρησίν των καὶ τιμωρεῖ τοὺς παραβάτας των.

Οἱ ἀνώτεροι θεοὶ συχνὰ φέρουν ἀνθρωπομορφικὰ χαρακτηριστικά. Κατὰ κανόνα πρόκειται περὶ ἀνδρικῶν μορφῶν. Τοὺς προσφωνοῦν: «ὁ Παμπάλαιος», ὁ «*Παμπάλαιος ἐκεῖ ἐπάνω*», συχνότερον ἐμφανίζονται ὡς «ὁ Πατὴρ», «ὁ Πάππος», ἐπίσης «ὁ Κύριος», «ὁ Δημιουργός», «ὁ Ποιῶν» κ.ἄ.

Συγχρόνως μὲ τὸν Daramulun τῶν Yuin διέτριβον ἐπὶ τῆς γῆς πολλοὶ ἀνώτεροι θεοὶ προσωρινῶς, πρὶν ἢ οὗτοι κατὰ τὸ σκοτεινὸν παρελθόν, ἐξ ἀφορμῆς τῆς λανθασμένης συμπεριφορᾶς ἢ τῆς ἰσχυρογνωμοσύνης τῶν ἀνθρώπων, ἀποσυρθοῦν εἰς τοὺς οὐρανούς, ἐνθα κατοικοῦν μονίμως ἀποκεχωρισμένοι ἐκ τοῦ κόσμου. Ὡς ἐκ τούτου ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα ἰσχύουν κατὰ προτίμησιν ὡς αἱ ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς των ἢ ὡς αἱ χειρονομίαι των. Οὕτως ἡ φωνὴ τοῦ Puluga θεωρεῖται ἡ ἀστραπή, ἡ δὲ ἀναπνοή του ὁ ἄνεμος. Κατὰ τοὺς θυελλώδεις καταιωνισμοὺς ἀποκαλύπτει τὴν ὀργὴν του, ἐνῶ τοὺς παραβαίνοντας τὰς ἐντολάς του τιμωρεῖ ἀστραπιαίως. Ἡ οὐράνιος σκηνὴ σημαίνει περιπτωσιακῶς τὸ ἐνδυμα τοῦ Δημιουργοῦ, ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη εἶναι τὰ ὦτα του καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ του. Οὗτος εἶναι «ὡς ὁ ἄνεμος», «*φωτεινῆς, καθαρᾶς (ἐντόνου), ἀκτινοβολούσης ὁψευς*»,

«ὅλως ἀθέατος». Ὁ Schmidt ἤθελεν ἐκ τοιούτων καὶ παρομοίων ἐπιθέτων νὰ ἐτυμολογῇ τὴν πνευματικότητα τῶν ἀνωτέρων τούτων θεῶν, εἰς τὰς περισσοτέρας, βεβαίως, περιπτώσεις οὐχὶ δικαίως.

Ἀνεξαρτήτως ἐκείνων τῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι συγχωνεύονται μὲ τὸν Γενάρχη, οὐδὲν γνωρίζομεν συνήθως περὶ τῆς ἀρχῆς ἢ τοῦ τέλους των. Εὐκαιριακῶς τὸν ἀρνοῦνται καθ' ὁλοκληρίαν ἢ ὀνομάζουν τὸν Δημιουργὸν «*Bajame*», δηλ. αἰώνιον. Ἦδη ὁ χώρος (τὸ περιβάλλον) καὶ ὁ χρόνος εἶναι εὐκρινῶς μεταφυσικὰ ὄντα, διαμορφώνουν τὴν ὑψίστην καὶ ἀνωτάτην ἱεραρχικὴν βαθμίδα καὶ ἔχουν λίαν ἐπιτυχῶς περιγραφεῖ ὑπὸ τοῦ van der Leeuw «ὡς δύναμις καὶ θέλησις ἐν αἰνίγματι»¹³⁴. Διὰ ταῦτα δὲν ἐπιτρέπεται τις νὰ θεωρῇ τοὺς ἀνωτέρους θεοὺς ὡς μεταφυσικὰς ἀρχὰς ἢ ἀφηρημένας φιλοσοφικὰς ἐννοίας. Δὲν κατωρθώθη, ὅμως, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν van der Leeuw¹³⁵, νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ἀγεφύρωτος ἀντίθεσις μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ ζηλωτοῦ, ὀξυθύμου, ἀδυσωπήτως ἐνεργοῦντος Γιαχβὲ τῆς Π. Διαθήκης. Δαιμονικὰ χαρακτηριστικὰ ἐλλείπουν συνήθως ἐκ τῶν ἀνωτέρων τούτων ὄντων, παρ' ὅλον ὅτι ταῦτα ὁμοίως πρὸς τὸν βιβλικὸν Γιαχβὲ περιβάλλουν τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἀδιάφθοροι μάρτυρες καὶ ἐπαγρυπνοῦν οὐχὶ σπανίως ἀκόμη καὶ διὰ τὰς σκέψεις των. Ἐκ τῶν ἀπείρων φροντίδων τῆς θρησκευτικῆς καὶ καθημερινῆς ζωῆς οἱ ἀνώτεροι θεοὶ ἴστανται μακράν, παρὰ τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι οὗτοι ἐξ οὐρανοῦ δύνανται ἄνευ κόπου νὰ ἐπισκοποῦν τὰς ἐπὶ τῆς γῆς πράξεις καὶ ἀμελείας. Ὁ Pettazzoni εἰς τὰς ἐμβριθεῖς σπουδὰς του εἶχε διευκρινίσει τὴν παντογνωσίαν τοῦ οὐρανοῦ Θεοῦ καί, ἰσχυρότερον τοῦ Schmidt, εἶχεν ὑποδείξει τὴν σχέσιν τῶν ἀνωτέρων θεῶν πρὸς τὴν νομοθετικὴν καὶ δικαστικὴν ἀποστολὴν των. Ὁ Ἰταλός, ὅμως, διανοούμενος δὲν διαθέτει τόσον πλούσιον ὕλικόν, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποδείξῃ ἅπ' εὐθείας τὴν ρίζαν ἐνὸς μόνου ὑψίστου Θεοῦ εἰς αὐτὸν τὸν κύκλον τῆς ἀποστολῆς του. Ὅθεν, παραμένει μία δελεαστικὴ ὑπόθεσις, ὅτι αἱ λοιπαὶ ιδιότητες, ὅπως εἶναι ἡ αἰωνιότης, ἡ παντοδυναμία, ἡ δημιουργικὴ δύναμις κ.λπ., εἶναι ἀπλῶς ἐξηγήσεις αὐτῆς τῆς βασικῆς ὑποστάσεως συνδεομένης μετὰ τῆς κατευθύνσεως τῆς ἀπὸ κοινοῦ ζωῆς. Ὁ παλαιοδιαθηκικὸς Γιαχβὲ εἶναι τὸ μοναδικὸν γνωστὸν παράδειγμα τῆς κατηγορίας ταύτης.

Ἀμοιβὴ καὶ τιμωρία ἐξαντλοῦνται πολλαπλῶς εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον, ἀφοροῦν δὲ κυρίως εἰς τὴν ὑγείαν, τὴν μακροζωίαν καὶ τὰ ἀντίθετά των. Δὲν εἶναι, ὅμως, τελείως ἄγνωστοι αἱ παραστάσεις περὶ τοῦ

134. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*², Tübingen, 171-185.

135. G. van der Leeuw, «Die Struktur der Vorstellung des sogenannten höchsten Wesens», ἐν *Archiv für Religionswissenschaft* 29, 79-107.

ἐπέκεινα. Συχνὰ ἐπιφυλάσσει τὸ ὕψιστον Ὅν τὴν ἰδίαν τύχην εἰς ὅλους τοὺς τεθνεώτας, καλοὺς καὶ κακοὺς. Ἐνίοτε διαβιοῦν περαιτέρω οἱ καλοὶ εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν εὐτυχεῖς ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ ὑψίστου ὄντος, ἐνῶ περὶ τῆς τύχης τῶν κακῶν ἐπικρατεῖ ἀβεβαιότης· εἰς αὐτοὺς παρέχονται ἐλπίδες διὰ θεραπείαν διαφόρων πόνων ἢ ἀσθενειῶν. Εἰς τοὺς Kamilaroi ἐπιφυλάσσεται ἀκόμα καὶ ἡ φυσικὴ καταστροφή.

Οὐδαμοῦ ἐπικρατεῖ εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἡ πίστις εἰς τὸν Θεὸν τοῦ οὐρανοῦ, ὅπως γνωρίζομεν ταύτην εἰς τὰς μεγάλας μορφὰς θεῶν τῶν παγκοσμίων Θρησκειμάτων. Ἐὰν τὰ ἀνώτερα ὄντα ἀπελάμβανον εἰς παλαιότερους χρόνους κατὰ περίπτωσιν μίαν κανονικὴν - τακτικὴν δαπανηρὰν λατρείαν, εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ καθορισθῇ. Σήμερον ἡ πίστις αὕτη συναντᾶται ἀνεξαρτήτως καὶ γενικῶς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θρησκευτικῆς δραστηριοποιήσεως.

Οὐδεὶς γνωρίζει εἰκόνας τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀκόμη οὔτε ἰδίους ἱερεῖς. Μόνον περιπτωσιακῶς καὶ σποραδικῶς προσκαλεῖται οὗτος ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων εἰς περιπτώσεις ἀσθενειῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἀναγκῶν, ἀφοῦ αἱ ἄλλαι ἱεραρχίαι θεῶν ἔχουν ἀρνηθῇ τὴν προσφορὰν των. Ὁ Schmidt ἔθεσε τὸ μέγιστον βάρος ἐπὶ περιστατικῶν μικρῶν προσφωνήσεων προσευχῆς καὶ θυσίας πρωτολείων καὶ τὰ συνέδεσε κυρίως μὲ τὸν ὕψιστον θεόν. Πόσον δύσκολον εἶναι νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν οἱ ὀφθαλμοφανῶς εὐκρινεῖς πληροφορίαι τοῦ Schmidt, διαβλέπει τις ἐκ τῶν λέξεων τοῦ Schebesta: «Εἰς τοὺς Ἀνδαμάνους δὲν ὑπάρχει λατρεία τῶν θεῶν, δὲν ὑπάρχει προσευχή, θυσία, παρακλήσεις, δεήσεις καὶ εὐχαριστήριοι ἱερουργίαι. Μόνον ὁ φόβος ἐναντι τοῦ Puluga τοὺς ἐπιβάλλει νὰ ὑπακούουν εἰς τὰς ἐντολάς του, αἱ ὁποῖαι συνήθως εἶναι πολὺ σκληραί, ὅπως π.χ. ὅταν οὗτοι εἰς περιόδους βροχῆς ἀπαγορεύουν τὴν βρῶσιν ὠρισμένων καρπῶν. Μὲ πολὺ καλὴν θέλησιν δύναται τις ὠρισμένα ἦθῃ καὶ ἔθιμα νὰ τὰ θεωρῇ ὡς ἓνα τρόπον λατρείας»¹³⁶. Ἰσως ἀνήκει ἡ «ἱερὰ σιωπὴ» εἰς αὐτὰ τὰ ἔθιμα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηροῦν οἱ κυνηγοὶ ἰδίως ἐπιστρέφοντες εἰς τὸ χωρίον των μετὰ ἀπὸ ἐπιτυχὲς κυνήγιον. Μὲ ὁμοίαν διστακτικότητα περιγράφει ὁ Schebesta τὰς διαπεραστικὰς φωνὰς τῶν μεταναστευόντων Bambuti-κυνηγῶν. «...Εἰς ἀνεπιτήδειος δὲν θὰ ὑπωπιᾶζετο εἰς μίαν τοιαύτην περίπτωσιν τὴν προσφώνησιν τοῦ ὑψίστου ὄντος»¹³⁷. Ὁ Schmidt ἐπεχείρησε τὰ πάντα, προκειμένου νὰ ταυτίσῃ τοιαύτας καὶ παρομοίας προβληματικὰς δηλώσεις μὲ προσευχὰς πρὸς τὸ ὕψιστον Ὅν.

136. P. Schebesta, *Die Bambuti - Pygmäen vom Ituri, Brüssel*, III (1940), 163.

137. P. Schebesta, «Religiöse Ideen und Kulte der Ituri Pygmäen (Belgisch - Kongo)», ἐν *Archiv für Religionwissenschaft*, 30 (1933), 114.

γ. *Η προέλευσις τῆς παλαιότητας κοινῆς Θρησκείας.*

Ὡς ἤδη παρατηρήθη, ὁ Schmidt ἦτο πεπεισμένος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του, ὅτι ἤδη ἡ ἀρχέγονος ἀνθρωπότης ἐκ μιᾶς διανοητικῆς ἀνάγκης ἔδιδε λόγον περὶ τοῦ πόθεν καὶ τοῦ διατί τῶν πραγμάτων καὶ περὶ τοῦ πῶς οἱ νέοι φιλόσοφοι ἐξετάζοντες τὴν πολυπλοκότητα τῆς δημιουργίας συμπεριελάμβανον ταύτην εἰς ἓν ρυθμισμένον σύνολον καὶ τὴν ἀνῆγον εἰς μίαν προσωπικὴν αἰτίαν. Ὅλας τὰς ἐρμηνευτικὰς προσπαθείας περὶ τῆς εἰς τὸν Θεὸν πίστεως ἀπέκρουεν ὁ Schmidt εἴτε ἐκ συναισθήματος εἴτε ἐξ ἄλλων μεταφυσικῶν λόγων¹³⁸.

Ἀναμφιβόλως, εἶχεν ἐλευθέρως τοποθετήσει εἰς τὴν «αἰτιώδη ὁρμὴν» μίαν κεντρικὴν, ἐκ μέρους κατὰ κανόνα ἀπρεπῶς παρημελημένην ρίζαν ὅλης τῆς Θρησκείας· τοῦτο ἐτόνιζε, δυστυχῶς, μὲ τοιαύτην ἀποκλειστικότητα καὶ συνέδεε τὴν «αἰτιώδη - ἐρευνητικὴν θέαν» ἄνευ ὑποχρεωτικοῦ λόγου μὲ τὴν ὑψίστην ἀφηρημένην ἱκανότητα, ὥστε προέβαλλεν ἐκ τῶν ἔνδον μόνον μίαν πεζὴν - ἀνιαρὰν ψυχολογίαν εἰς τοὺς πρωτοπολισμούς. Αὕτῃ ἡ ὀφθαλμοφανὴς ἔλλειψις εἰς τὴν φιλοσοφικὴν - ψυχολογικὴν κλίμακά του θὰ τοῦ προσέφερε διὰ βίου τὴν ἀφορμὴν, ὥστε νὰ μὴ συμβιβασθῇ μὲ τὴν λογικὴν προέλευσιν τῆς περὶ Θεοῦ πίστεως. Τοῦτο ἔπραξεν ὁ Schmidt ὀφθαλμοφανῶς καταβάλλων περαιτέρω προσπαθείας. Ὅτι παρὰ ταῦτα, τὸν καθυσύχαιεν ἦτο ἡ μὴ ἀναμενομένη ἀμφισβήτησις τοῦ προτεινομένου λογικοῦ - αἰτιώδους δρόμου του.

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἐγχειριδίου του δὲν μένει ὀλιγώτερον ἐκπληκτος, ὅταν οὗτος¹³⁹ εὐρίσκη παρατεθειμένην τὴν αἰτιώδη ἐρμηνείαν τοῦ Lang καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ ἐφιστάται ἡ προσοχὴ ἐπὶ δύο ἐμποδίων, τὰ ὅποια δυσχεραίνουν τόσον τὴν προηγουμένην, ὅσον καὶ τὴν ἐπομένην λύσιν «αὐτοῦ τοῦ τόσον λεπτεπιλέπτου προβλήματος»¹⁴⁰, τοῦ σχετιζομένου μὲ τὴν ἐρώτησιν περὶ τῆς προελεύσεως τῆς παλαιότητας ἀνωκοδομημένης θρησκείας. Τὸ ἔτος 1935, κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ βου τόμου τῆς προελεύσεως τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ ιδέας, πιστεύει ὅτι παρεμέρισε πλήρως τὸ πρῶτον ἐμπόδιον, ἦτοι τὴν μέχρι τότε ἀνεπαρκῆ ἐναρμόνισιν τῶν πρωτοπολισμῶν καὶ εἶναι πεπεισμένος, ὅτι «τὰ πρωτοπολιστικὰ στοιχεῖα ἔχουν ἀποχωρισθῇ τοσοῦτον μακρὰν ἐκ τῶν πρωταρχικῶν πολιτισμῶν, ὥστε οὐδεὶς πλέον λόγος ὑφίσταται νὰ

138. W. Schmidt, VS, Nr 326.

139. W. Schmidt, VS, Nr 415, 274 ἐξ.

140. *Αὐτόθι*.

ἀπομακρυνθούν περισσότερον ἀπὸ τὴν συνείδησιν τῆς κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν μεγάλης δυσκολίας καὶ ὑπευθυνότητος τῆς ἀποστολῆς ταύτης»¹⁴¹. Δὲν ἐκτιμᾷ τὴν ἀξίαν των ὡς ἰδιαίτερος σημαντικὴν. Αὕτη εἶναι «μία προσπάθεια, ... ἡ ὁποία ὡς τοιαύτη οὔτε καθολικῶς ἐξαντλητικὴ οὔτε ἀποκλειστικῶς τελειωτικὴ δύναται νὰ εἶναι»¹⁴². Δὲν εἶναι δυνατόν, ἐν πάσῃ περιπτώσει, νὰ παρατηρηθῇ κάτι εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον, ἐπὶ τῆς «βεβαιότητος» τοῦ van der Leeuw, «ὅτι τοῦτο θὰ προσεῖδεν εἰς ἓν 5ον Εὐαγγέλιον»¹⁴³.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Schmidt ἐκκινεῖ ἀπὸ μίαν αὐτομαρτυρίαν τῶν διαφόρων θρησκειῶν. Εἰς αὐτὰς δὲν εὕρισκει οὔτος αὐτονοήτως τὴν ὁμολογίαν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶχον «διατηρήσει τὴν πίστιν δι' ἀτομικῆς ἐρεῦνης καὶ πνευματικοῦ ἀγῶνος»¹⁴⁴. Πολὺν περισσότερον προέρχονται αἱ θρησκείαι ἐκ παραδόσεως καὶ «αἱ περισσότεραι, ἂν ὅχι αἱ πλείους τῶν περιπτώσεων, ἐν τελευταία ἀναλύσει, ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀμέσου διδασκαλίας»¹⁴⁵. Ἄν ἡ ἀρχαιοτάτη ἀνθρωπότης ἐθεωρεῖτο ἱκανὴ νὰ κερδίσῃ δι' αἰτιώδους καὶ τελικῆς σκέψεως τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀγαθοῦ, ἀγίου καὶ ἠθικῶς καθαροῦ Θεοῦ, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἡσθάνετο αὕτη ἐπιβεβαρημένη καὶ ὑποχρεωμένη νὰ διαφυλάξῃ αὐτὴν τὴν εἰκόνα καθαρὰν καὶ ἀκεραίαν ἐν ὧσιν τῆς ἀνάγκης, τῆς εὐθύνης καὶ τῆς θλίψεως εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον. Διὰ ταῦτα πρέπει νὰ ἔχῃ εἰσελθεῖ εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχαιοτάτην ἀνθρωπότητα «οὐχὶ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς ἀνάγκης της... μία ἰσχυρὰ, δυναμικὴ προσωπικότης, ἡ ὁποία ἦτο εἰς θέσιν νὰ δεσμεύσῃ τὴν διανοίαν της μὲ φωτεινὰς ἀληθείας, νὰ προσδέσῃ τὴν θέλησίν της εἰς ὑψηλὰς καὶ εὐγενεῖς ἠθικὰς ἐντολὰς καὶ νὰ κερδίσῃ τὴν καρδίαν της διὰ θελκτικῆς ὡραιότητος καὶ ἀγαθότητος»¹⁴⁶. Ὁ Schmidt ἐπομένως ποιεῖται ἐκκλησίαν περὶ μιᾶς πρωταποκαλύψεως, διότι μόνον διὰ μιᾶς τοιαύτης προσωπικῆς ἐμφανίσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἔχῃ διατηρήσει ἡ ὀρθολογικὴ θρησκεία τῆς πρωίμου ἐποχῆς τὴν ἀναγκαίαν ἐσωτερικὴν δύναμιν καὶ ἐξωτερικὴν σταθερότητά της.

141. W. Schmidt, *UdG*, VI, 472.

142. *Αὐτόθι*.

143. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen², 1956, 175.

144. *Ἐνθ' ἄνωπ.*, 473.

145. *Αὐτόθι*.

146. W. Schmidt, *UdG*, VI, 492.

3. Ἡ τύχη τοῦ ὑψίστου Θεοῦ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους πολιτισμούς.

Ὁ Α.Ε. Jensen γράφει: «*Ἡ περὶ Θεοῦ παράστασις π.χ. τῶν Galla*», ὡς καὶ ἄλλων κτηνοτρόφων, «*ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν ὑψιστον Θεόν, ὡς χαρακτηρίζει τοῦτον ἡ πρωτομονοθεϊστικὴ θεωρία, κατὰ τρόπον πολὺ πληρέστερον*»¹⁴⁷. Ἀλλὰ δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ Schmidt ὅτι εἰς τοὺς κτηνοτροφικοὺς πολιτισμοὺς τὸ οὐράνιον Ὄν εἶναι περισσότερον τονισμένον ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πρωτοπολιτισμοὺς ἢ τουλάχιστον ζωντανὸν διυφαίνει τὸ ἐκάστοτε συνολικὸν σύμπλεγμα τῆς Θρησκείας. Παρὰ τὰς πλουσιοπαρόχους μαγικὰς πρακτικὰς ἢ τὰς ἀνιμιστικὰς παραστάσεις κ.ἄ. διεπίστωσεν ἀκριβῶς εἰς τοὺς ἀνατολικοαφρικανικοὺς κτηνοτρόφους τὰ ἐντυπωσιακὰ παράλληλα πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἐνῷ εἰς τοὺς Galla καὶ Massai περιέγραψε τὴν πλέον ζωντανὴν πίστιν εἰς τὸν ὑψιστον Θεόν.

Αὕτῃ ἡ θρησκευτικὴ ἐξάιρεσις τῶν Ποιμένων ἐκ τοῦ κύκλου τῶν πρωτοπολιτισμῶν φαίνεται κατ' ἀρχὴν ἰδιότυπος, διότι κατὰ τὴν γενικὴν θεωρίαν ἀκόμη καὶ εἰς αὐτοὺς ἡ κατευθυνομένη παραγωγὴ καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ κέρδους — τῶν ἐσόδων — ἢ ἡ ἐξασφάλισις τῶν προϊόντων πρέπει νὰ ἔχῃ συγκρατήσῃ τὴν ἐξάρτησιν ἐκ τῆς φύσεως καὶ τοῦ Δημιουργοῦ¹⁴⁸.

Τὸ τυχαῖον ἰσοζύγιον τῶν γενῶν τοῦ πρωτοπολιτισμοῦ μετεωπίσθη εἰς τοὺς ποιμένας χάριν τοῦ ἀνδρὸς καὶ προεκάλεσε ἰδιαιτέραν μορφὴν φιλαυτίας, ἡ ὁποία θὰ ἐπιδρῶσε δυσμενῶς ἐπὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὸ ὑψιστον Ὄν¹⁴⁹. Ἐνῷ ὁμως τὸ ἰσοζύγιον εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς παρεμορφώθη κατὰ τρόπον ἀθεράπευτον, ἡ ἀπόστασις τῶν μεγάλων πατριαρχικῶν ποιμενικῶν οἰκογενειῶν ἐκ τῆς πηγῆς εἶναι εἰσέτι λίαν ἀσήμαντος.

α. Ὁ ὑψιστος Θεὸς εἰς τοὺς μεγαλοοικογενειακοὺς κτηνοτροφικοὺς πολιτισμούς.

Ἡ τεραστίας ἐκτάσεως διακινδύνευσις καὶ τὸ ἀπρόβλεπτον εἰς τὴν μεγάλῃν κτηνοτροφίαν διετήρησαν ἢ μᾶλλον ἐστερέωσαν τὸ βίωμα ἐξαρτήσεως ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ· παρ' ὅλον ὅτι ἦτο γνωστὸν, ὅτι ὅλα τὰ ὄντα εἶναι εἰς αὐτὸν ὑποτεταγμένα, ἡ καθοριστικὴ του δύναμις δὲν ἦτο πλήρως ἀποτελεσματικὴ, ἐφ' ὅσον ἐβλεπέ τις τὸν Θεὸν

147. Α. Ε. Jensen, *Mythos und Kult bei Naturvölkern*, Wiesbaden, 1960², 102.

148. W. Schmidt, *WdK*, 179.

149. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 179 ἐξ.

ὑπὸ τὸ πρῶσιμα τῆς εἰκόνας μιᾶς αὐστηρῶς καθέτως δομημένης κοινωνίας καὶ ἀνεβίβαζε τοῦτον πάντοτε ὑπεράνω ὅλων εἰς ἀπομεμακρυσμένα καὶ ἀπρόσιτα ὕψη. Ὁ Θεὸς ἐταυτίσθη μὲ τὸν οὐράνιον θόλον ἢ ἐξηφανίσθη καθ' ὁλοκληρίαν ὑπεράνω αὐτοῦ. Συνέπεια τῆς ἀπομακρύνσεως αὐτῆς ἦτο ἡ ἐμφάνισις καὶ προβολὴ πολυαρίθμων ἐνδιαμέσων ὄντων καὶ θεοτήτων μὲ ἀρμοδιότητος καὶ δικαιοδοσίας. Ἐκ τῶν θεοτήτων τούτων ὠρισμένοι συνεχωνεύθησαν μὲ τὸν Δημιουργόν, πρωτίστως ὁμοῦς ὁ γενάρχης.

Ἡ πρωτόγονος θυσία διετηρήθη καὶ συνίστατο κυρίως εἰς τὴν θανάτωσιν. Παρὰ ταῦτα τὸ αἷμα διεδραμάτιζε ἓνα ρόλον εἰς τὴν λατρείαν καὶ ὡς θυσιαστήριον ὑλικὸν τουλάχιστον ἀρχικῶς μόνον εἰς ἐξίλαστηρίους θυσίας δι' ὠρισμένα σφάλματα - πλημμελήματα. Ἐσωτερικαὶ καὶ πλήρως ἐνθουσιαστικαὶ προσευχαὶ ἀναγγέλλουν περαιτέρω μίαν ζωντανὴν συνείδησιν τῆς πανταχοῦ παρουσίας τοῦ ὑψίστου ὄντος. Μεγάλαι ἐορτάστικαὶ ἐκδηλώσεις ἐξελίσσονται βραδέως συνδεόμεναι μὲ τὴν διαδρομὴν τοῦ ἔτους τῆς ποιμενικῆς ζωῆς.

β. Ὁ ὑψιστος Θεὸς εἰς τὸν πατριαρχικὸν - τοτεμιστικὸν πολιτισμόν.

Ὁ ἀνὴρ καὶ ὁ ἀποκλειστικὸς ἐνεργητικὸς τοῦ ρόλου εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς ἀναπαγωγῆς σχηματίζουν τὸ καθοδηγητικὸν ἀπολίθωμα αὐτῆς τῆς ομάδος πολιτισμοῦ. Ἡ ἐπιδίωξις, μὲ τὴν βοήθειαν πραγματικῶν μέσων ἢ συμβολικῶν παραστάσεων, ὅπως ἀσκήση ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συνενώσεως τῶν κυνηγετικῶν θηρίων, γίνεται ἡ «πηγὴ τοῦ μάγου, ἡ ὁποία διαπερνᾷ καθ' ὁλοκληρίαν αὐτὸν τὸν κύκλον πολιτισμοῦ»¹⁵⁰. «Διὰ συνδυασμῶν σκέψεως, αἱ λεπτομέρειαι τῶν ὁποίων δὲν εἶναι εἰς ἡμᾶς πλήρως εὐκρινεῖς, ἔφθασέ τις νὰ θεωρῇ τὸν ἥλιον ὡς τὴν ἀνεξάντλητον πρωτοπηγὴν τῆς βιοτικῆς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ σφετερίζεται ὁ δυνάμενος νὰ γνωρίζῃ τὰ πρὸς τοῦτο ἐνδεδειγμένα μαγικὰ μέσα»¹⁵¹. Κατ' ἀρχὴν παραμένει ὁ νεανικὸς ἡλιακὸς ἥρως ὑποτεταγμένος εἰς τὸ ὑψιστον ὄν, ὅλη δὲ ἡ μαγικὴ δύναμις ἐτυμολογεῖται ἀπ' αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα, ἡ σκέψις, ὅτι δύναται νὰ ἐπιτελῇ τὰ πάντα μόνος, καὶ ἡ θέλησις κατοχῆς δυνάμεως ἐκλόνισαν τὴν λατρείαν καὶ τὸν σεβασμόν τὸ ὑψιστον ὄν ὡχρίᾳ, ἢ θυσία καὶ ἡ προσευχὴ πρὸς αὐτὸ διαταράσσονται, ἡ μαγεία κατακλύζει τὰ πάντα.

150. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, 188.

151. *Αὐτόθι*.

γ. Ὁ ὕψιστος Θεὸς εἰς τὸν ἀγροτικὸν - μητριαρχικὸν πολιτισμόν.

Ἀκόμη τραγικώτερον διαμορφώνεται ἡ τύχη τοῦ οὐρανίου Θεοῦ εἰς αὐτὸν τὸν χώρον τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλη ἡ παρατηρητικότης στρέφεται ἐνταῦθα εἰς τὸ παραγωγικὸν ἔδαφος καὶ προσωποποιεῖται εἰς τὴν μητέρα Γῆν. Ἡ σελήνη παριστᾷ τὸ γίνεσθαι καὶ τὸ παρέχεσθαι τοῦ σπουδαιότερου καρποῦ τῶν φυτῶν διατροφῆς. Ὅταν ἡ μήτηρ Γῆ συμφύρεται μὲ τὴν σελήνην, γίνεται αὕτη ἡ δημιουργὸς τῶν φυτῶν. Ἡ σχέσις της μὲ τὴν ἠθικότητα χαλαρώνει - διαλύεται, μόνον ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος ἡσυχάζουν εἰς χεῖράς της. Ἀπὸ τὴν σκέψιν ἑνὸς χωρισμοῦ τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος ἀναφύεται ὁ Ἀνιμισμὸς μὲ ἐν πολύπλοκον δίκτυον ταμπουϊστικῶν καὶ ἀποτρεπτικῶν κανονισμῶν. Ἐνῶ ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν διὰ τῶν αἱματηρῶν ἐθίμων ὁ ἄνθρωπος ἀπαιτεῖ τὴν καρποφορίαν καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν διατηρῇ, ἀποσκοπεῖ δὲ μέσῳ ὀργιαστικῶν πρακτικῶν εἰς τὴν σύνδεσιν πρὸς τὸ θεῖον καὶ τὰ πνεύματα, ἀπὸ τὴν ἄλλην ἡ προσευχὴ καὶ ἡ θυσία πρὸς τὸ ὕψιστον Ὅν ἐξαφανίζονται σχεδὸν πλήρως, ἐπειδὴ ἡ σχέσις μεταξὺ γυναικὸς, ἐδάφους (Γῆς) καὶ φυτικῆς διατροφῆς, τουτέστι τῶν τριῶν θεμελίων λίθων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, καθίσταται εὐθραυστος βραδέως, πλὴν σταθερῶς.

δ. Τὸ ὕψιστον Ὅν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους μικτοὺς πολιτισμούς.

Μόνον συνοπτικῶς, παρὰ ταῦτα μὲ πλήρη ἀπαισιοδοξίαν, ἐξεφράσθη ὁ Schmidt περὶ τῶν θρησκευτικῶν σχέσεων εἰς τοὺς προκεχωρημένους πολιτισμούς. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν διαμορφώνονται οἱ τοῖ ἐκ τοῦ πρωτοπολιτισμοῦ ἢ ἐκ τῶν ἀρχικῶν πολιτισμῶν ἢ μόνον ἐκ τῶν τελευταίων, εἶναι ἤδη πολὺ μικραὶ αἱ προοπτικαὶ ἐπιβιώσεως τῆς πίστεως εἰς τὸν Δημιουργόν. Μαγεία, μυθολογία καὶ ἀνηθικότης πάσης φύσεως προβάλλουν πλουσίως. Αὗται καταπνίγουν ἐπανειλημμένως τὸ ὕψιστον Ὅν, εἰς τρόπον ὥστε τοῦτο ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν συνειδήσιν τῶν ἀνθρώπων, μέχρις ὅτου τελικῶς καὶ διὰ πρώτην φοράν ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρετ εὐαγγελίζεται τὸ πρωταρχικὸν μέγεθος καὶ τὴν καθαρότητα τοῦ Δημιουργοῦ, μετὰ ἀπὸ προετοιμασίαν ἐκ μέρους μιᾶς ὁμάδος χαμιτο-σημιτικῶν ποιμενικῶν νομάδων. Ὁ Schmidt οὐδέποτε, κατὰ τὴν ἡμετέραν ταπεινὴν γνώμην, ἔθεσεν ἀπὸ πλευρᾶς ὁμολογίας τὴν ἐρώτησιν, πῶς αὕτη ἡ ἀνανεωμένη Πρωταποκάλυψις ἐντάσσεται ἢ προσαρμόζεται εἰς τὰς ἐν τῷ μεταξύ σημαντικῶς ἐξειλιγμένους οἰκονομικὰς σχέσεις· ἡ ἔτυμολογία τῆς Θρησκείας

ἀπὸ τὰς μεθόδους οἰκονομίας, τὰς ὁποίας ἀνεζήτησε παντοῦ, δὲν ἐπεχειρήθη ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Διὰ τῆς παραλείψεως ταύτης παραμένει ἐπιβεβαρυμένον τὸ καθολικὸν - ἱστορικὸν τοῦ σχεδίου μὲ μίαν δυσκόλως ἐξαλειφομένην ἀντίφασιν, ἐπειδὴ οὐδεὶς δύναται νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὁ Schmidt ἤθελε δῆθεν νὰ προφητεύσῃ διὰ τὸν Χριστιανισμόν τὴν ἰδίαν τύχην μὲ ἐκείνην τῆς Πρωταποκαλύψεως. Προσωπικῶς φαίνεται νὰ ἔχῃ πράγματι ἀναζητήσῃ καὶ ἀνακαλύψῃ τὴν λύσιν εἰς μίαν φιλοσοφίαν ἱστορίας, φερομένην ὑπὸ ἐνὸς βαθέως πολιτιστικοῦ πεσιμισμοῦ. Ἐν κατακλείδι θὰ πρέπει αὕτῃ ἡ κοσμοθεωριακῇ- ἰδεολογικῇ ὑπόθεσις νὰ ἐξετασθῇ κριτικῶς διὰ βραχέων μετὰ τῶν θρησκευτο-ἐθνολογικῶν τῆς κυρίως θέσεων.

4. Συμπέρασμα.

Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Schmidt δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι:

α) Ἡ πίστις τῶν πρωτογόνων καὶ κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν εἰς ἐν ὕψιστον Ὅν εἶναι εἷς κατ' ἐξοχὴν μονοθεϊσμός, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον δὲν ὑφίσταται συγκεχυμένως καὶ πλαγίως, (μὲ ὑπαινιγμούς), ἀλλ' ἀντιθέτως, ἐμφανίζεται χαρακτηριστικὸς καὶ ἐκδηλός.

β) Ἡ ὑπαρξίς τῆς πίστεως ταύτης εἰς τοὺς πρωτογόνους καὶ ἄρα ἀρχαιοτάτους λαοὺς ἀποδεικνύει ταύτην ὡς τὴν πρωταρχικὴν καὶ μοναδικὴν μορφήν τῆς Θρησκείας.

γ) Ἡ αὐτοτέλεια, ἡ καθαρότης καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς περὶ Θεοῦ παραστάσεως δύναται νὰ ἐξηγηθῶν μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ὄχι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς (οὔτε καὶ τὸ ἀνθρώπινον συναίσθημα), ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία δι' αὐτὴν τὴν πίστιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ' Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ W. SCHMIDT

1. Αί θεολογικαὶ βάσεις.

α. Ἡ κριτικὴ ἐκ μέρους τῆς Θεολογίας.

Ἐὰν ἐπεθυμούσαμεν νὰ ἐρευνήσωμεν τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐγένοντο ἀποδεκταὶ αἱ ἤδη ἀναπτυχθεῖσαι ἀπόψεις τοῦ Schmidt θὰ ἔπρεπε νὰ διακρίνωμεν τρία εἶδη, τρεῖς τρόπους κριτικῆς, ἔστω καὶ ἂν οὔτοι εἰς μέγαν βαθμὸν ἀλληλοεπηρεάζονται. Συγκεκριμένως, ὄχι μόνον ἡ παρὰστασις τοῦ περὶ τοῦ ὑψίστου ὄντος ἐτέθη ἐν ἀμφιβόλῳ, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν μεθόδων καὶ τῶν θεολογικῶν του βάσεων, τῶν θεμελίων τῆς ἐπιστημονικῆς του παραγωγῆς, ἡσκήθη ὀξεῖα κριτικὴ.

Ἐν ὀνόματι τῆς ἀληθείας, συγχρόνως δὲ ἄνευ προκαταλήψεως καὶ μιᾶς ἐκ προοιμίου ἀρνητικῆς τοποθετήσεως, πρέπει νὰ ἀναφερθῇ, ἔάν καὶ κατὰ πόσον καὶ πῶς ἐγένετο ἀποδεκτὸν τὸ ἔργον τοῦ Schmidt ἐκ μέρους τῶν θεολογικῶν κύκλων.

Εἰς τὴν εὐαγγελικὴν - προτεσταντικὴν Θεολογίαν ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτην εἰκοσαετίαν τοῦ παρόντος αἰῶνος μία μεταβολή, ἣτις προεκλήθη ὑπὸ τῆς οὕτω ὀνομαζομένης Διαλεκτικῆς Θεολογίας. Ἡ μεταβολὴ - τάσις αὕτη, ἔχουσα ὡς κύριον ὑποκινήτην καὶ ἐκπρόσωπον τὸν γνωστὸν θεολόγον K. Barth¹⁵², ὑποστηρίζει μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὅτι οἰαδήποτε μορφή τῆς ἐξωχριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ἀπορριπτέα καὶ ὅτι διὰ τὸν Χριστιανισμόν, ὅστις εἶναι ἐν ἀσυνμίβαστον μέγεθος, ἀνατινάσσον ὅλας τὰς φυσικὰς κατηγορίας, δὲν δύναται τις νὰ χρησιμοποίησιν τὸν ὄρον «Θρησκεία». Αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι εἶναι

152. Πρβλ. K. Barth, *Römerbrief*, 1922², 222 ἐξ. Εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν γίνεται μία συντηρητικὴ ἀναδρομὴ εἰς ὠρισμένας δηλώσεις τοῦ Λουθήρου. Πρβλ. *Wittenberger Ausgabe Tr VI*, 6584: «*Darum ist allerlei Religion (sie habe einen Namen und Schein, so groß und heilig sie sein mag), da man Gott ohne sein Wort und Befehl dienen will, nichts anders denn Abgötterei*». Ὁ Λούθηρος ἀντεπροσώπηνεν ὁ ἴδιος μίαν ὅλως διάφορον γνώμην, π.χ. εἰς τὸ *Kommentar zu Gal*, 1535, *Wittenberger Ausgabe*, 30, 608: «*Duplex est cognitio Dei...*». Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη ἐντὸς τῆς Εὐαγγελικῆς Θεολογίας γίνεται εὐκόλως κατανοητὴ εἰς τὴν σύγκρισιν μεταξὺ: G. Mensching, «Heilig», ἐν *RGG*, III², 1721-1724 καὶ G. Gloege, «Heilig», ἐν *RGG*, III³, 151- 155.

«μία θάλασσα τοῦ σκοτους», κατὰ τὸν Barth¹⁵³, καὶ ἡ ἐνασχόλησις μετ' αὐτῶν οὐδόλως ἐμφανίζεται ἀξιόλογος καὶ ἀξιέπαινος. Ἐκ τοῦ ἐδάφους μιᾶς τοιαύτης θεωρήσεως ἐκκινοῦντες θὰ πρέπει οἰανδήποτε μορφήν τῆς φυσικῆς Θεολογίας (Theologia naturalis), τὴν ὁποίαν κατὰ τρόπον βέβαιον ἐκπροσωπεῖ ὁ Schmidt, νὰ τὴν θεωρήσωμεν ὡς ἀπορριπτέαν. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ὁ Schmidt οὐδέποτε εὔρε σημαντικὴν, εἰ μὴ μόνον ἀρνητικὴν ἀπήχησιν.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τώρα εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν, δυνάμεθα καὶ σήμερον ἔτι νὰ διαπιστώσωμεν εἰς ὠρισμένους ἐκπροσώπους αὐτῆς κάποιαν συμπάθειαν πρὸς ὠρισμένας θεωρήσεις τῆς οὕτω καλουμένης Διαλεκτικῆς Θεολογίας¹⁵⁴.

Ἐκτὸς δὲ τούτου αἱ σχετικαὶ ἐκδηλώσεις - ἐκφράσεις ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου ἀνασταλῆ ἢ περιορισθῇ. Καὶ ἂν ἀκόμη ἀντιπαρετίθεται κανεὶς γενικῶς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τῆς Θρησκευολογίας, οὐδόλως φαίνεται νὰ ἀποκλείῃ τὴν ἐν τοῖς ἐπομένοις ἐκτενέστερον ἀναφερόμενην κριτικὴν τῶν εἰδικῶν καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὑποδεικνύει ὅτι ναὶ μὲν τὴν Πρωταποκάλυψιν δὲν δύναται τις νὰ ἀποδείξῃ, ἀλλ' οὔτε τὴν Θρησκευολογίαν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποκλείσῃ κατὰ τρόπον τελεσίδικον, ἐρήμην μάλιστα τοῦ πραγματικοῦ ὕλικου¹⁵⁵. Εἰς πολλοὺς συγγραφεῖς γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ κατὰ τὴν γνώμην των λίαν ἀφελῆς καὶ ἀπερίσκεπτος ἀντίληψις τοῦ Schmidt περὶ Ἀποκαλύψεως. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ φαίνεται π.χ. ὁ K. Rahner νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν Πρωταποκάλυψιν ὄχι ὡς ἐν ἱστορικὸν γεγονὸς ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὄχι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Schmidt, ἀλλὰ βλέπει αὐτὴν ὡς μίαν δήλωσιν-μαρτυρίαν περὶ τῆς βασικῆς σωτηριολογικῆς δυνατότητος διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐκτὸς τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς ἀποκαλύψεως καὶ δὴ εἰς τὸ ἐκάστοτε ἱστορικὸν παρόν¹⁵⁶. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἤμεθα εἰς θέσιν νὰ διαπιστώσωμεν οἰανδήποτε ἐμφανῆ ἐπίδρασιν τοῦ Schmidt, θὰ ἦτο ἐπιτρεπτόν τὸ ἔργον του νὰ ἔχῃ παράσχει θετικὴν συμβολὴν εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς σχέσεως πρὸς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας, ὡς τοῦτο

153. *Αὐτόθι*.

154. Ὅπως π.χ. παρὰ τῷ L. Scheffczyk, «Gott», ἐν *Sacramentum Mundi*, II 491 κ.ἄ.

155. Ὅπως ἀκριβῶς ἰσχυρίζετο ὁ ἡμέτερος ἐν Βόννῃ τῆς Γερμανίας διδάσκαλος Heimo Dolch, Καθηγητῆς τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ αὐτόθι Πανεπιστημίου, εἰς τὰς παραδόσεις του «*Religionsphilosophie*», *Winter Semester* 1967/1968, 13.

156. Πρβλ. Rahner - Vorgrimmler, *Kleines theologisches Wörterbuch*, Freiburg 1964, 372 ἐξ.

γίνεται κατανοητὸν εἰς τὴν ἀντίστοιχον ἐρμηνείαν «*Nostra aetate*» τῆς Β' Βατικανεῖου Συνόδου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1965¹⁵⁷.

β. Ἡ κριτικὴ ἐκ μέρους τῆς Θρησκευολογίας.

Ἄν ἐκ μέρους τῶν Θρησκευολόγων ἀσκήται κριτικὴ ἐναντίον τῶν θεολογικῶν βάσεων τοῦ Schmidt, τοῦτο συμβαίνει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄχι ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος νὰ παρουσιάσουν ταύτας ὡς ἐσφαλμένας, ἀλλ' ἐκ τοῦ λόγου νὰ ἀποδείξουν, πῶς ὁ Schmidt ἄγεται καὶ φέρεται, προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ πραγματικὸν ὕλικὸν πρὸς μίαν ὠρισμένην κατεύθυνσιν. Δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἀληθείας θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ ὁμολογιῶν, ἀλλὰ περὶ τῆς ὀρθότητος καὶ καθαρότητος τῆς ἐπιστημονικῆς διαγνωστικῆς διαδικασίας καὶ πορείας.

Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ γράφει ὁ van der Leeuw: «Ἡ προκατάληψις, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ εἰς τὸ ὅλον τοῦτο οἰκοδόμημα, βασιζέται ἐπὶ μιᾷ ψυχρᾷ, τυπικῇ, θεολογικῇ παραδόσεως... Αἱ προκατειλημμένα αὐτὰ ἀπόψεις ἐπιτρέπουν εἰς τὸν συγγραφέα νὰ ἀνακαλύψῃ ἐκ νέου εἰς τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς Αὐστραλίας καὶ τῶν νήσων Ἀνταμὰν ὅλα τὰ συνεπακόλουθα τῆς κατηχήσεως, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὐας, μέχρι τῆς αἰωνιότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος»¹⁵⁸. Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ ἐρώτησις, ἐὰν ὁ Schmidt μὲ τὴν θεωρίαν του ἠθελε νὰ προσφέρῃ μόνον μίαν ἤδη ἀναθεωρημένην ἐργαστηριακὴν ὑπόθεσιν ἢ ἐν σταθερόν, ἀποκλειστικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον θὰ εἶχεν ὡς ἀφετηρίαν μίαν θεολογικὴν δῆλωσιν- ἔκφρασιν, παρουσιαζομένην μὲ μίαν ἐπιστημονικὴν ἀξίωσιν ἰσχύος. Τὸ τελευταῖον ὑποθέτει ὁ Wilhelm E. Mühlmann, ὅταν γράφῃ, ὅτι αἱ θεολογικαὶ ἀπόψεις τοῦ Schmidt περὶ μιᾶς Πρωταποκαλύψεως θὰ ἴσταντο ἐν τῇ ἀρχῇ, τὰ δὲ θρησκευιστορικὰ δεδομένα ὡς μεταγενεστέρα ἀπόδειξις θὰ ἐσυμπέζοντο εἰς αὐτὴν τὴν προκρούστειον κλίνην. Ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Schmidt περὶ τῆς Πρωταποκαλύψεως ἀναφέρει:

157. Ὁ A. Kolping, (*Katholische Theologie gestern und heute*, Bremen 1964)

ἀναφέρει ὠρισμένους θρησκευολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ: Antweiler, Cassel, Heiler, Karrer, Keilbach, Mensching, Ohm, Otto, Söderblom, Usener. Ὁ Schmidt δὲν εὐρίσκεται οὔτε εἰς τὸ κείμενον οὔτε εἰς τὸ εὐρετήριο, εἰ μὴ μόνον εἰς τὸ πλᾶσιον ἐνὸς ἐκτενοῦς χρονολογικοῦ πίνακος, αὐτόθι, σελ. 408.

158. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1956², 174 ἐξ. Πρβλ. ἐπίσης W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐν *Theologische Literaturzeitung* 78 (1953), 706, 716. R. Pettazzoni, *Der Allwissende Gott*, Frankfurt 1960, 7, 87. C. Clemenens, «Der sogenannte Monotheismus der Primitiven», ἐν *ARW*, 27 (1929), 333, G. Mensching, *Geschichte der Religionswissenschaft*, Bonn 1948, 96.

«Καὶ χρονικῶς προηγείται αὕτη, διότι ἀνεπτύχθη ἤδη τὸ 1912 εἰς μίαν ἰδιαιτέραν θεολογικὴν μονογραφίαν, ἐνῷ ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου του “ἡ προέλευσις τῆς περὶ Θεοῦ ιδέας” (*Der Ursprung der Gottesidee*) ἐδημοσιεύθη μόλις τὸ 1913»¹⁵⁹.

Ἡ χρονολογία ὅμως αὕτη, κατὰ τὴν ἡμετέραν ταπεινὴν γνώμην, εἶναι ἐσφαλμένη, ἐπειδὴ: 1) Ὁ Schmidt ἤδη τὸ 1908-1910 εἶχε δημοσιεύσει τὴν γαλλικὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του «*Der Ursprung der Gottesidee*» εἰς τὸ περιοδικὸν «*Anthropos*». 2) Ἡ ἀναφερθεῖσα θεολογικὴ μονογραφία εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ ἔτος 1911 καὶ ἐκτὸς τούτου προσέφερε μίαν σαφῆ ἄνευ ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν ἀντίληψιν περὶ τῆς «*Πρωταποκαλύψεως*». 3) Τὸ 1912 ἐκκυκλοφορήθη ὁ πρῶτος τόμος ὡς γερμανικὸν πρωτότυπον τῆς ἤδη δημοσιευθείσης γαλλικῆς μεταφράσεως. 4) Ὁ Schmidt μόλις τὸ 1935 εἰς τὸν βον τόμον τοῦ ἔργου του «*Der Ursprung der Gottesidee*» ἀνέπτυξε τὸν ὅρον «*Πρωταποκάλυψις*».

Ἐὰν παρατηρήσωμεν τὴν χρονολογικὴν πορείαν καὶ λάβωμεν ὑπ’ ὄψιν τὰς καθ’ αὐτὸ δηλώσεις τοῦ Schmidt¹⁶⁰, τότε φαίνεται νὰ ἔχῃ δίκαιον ὁ Götz ὅταν ἰσχυρίζεται, ὅτι ἴσως παραμένουν ἀκόμη ὠρισμέναι ἀμφιβολίαι, καὶ ὅταν παρατηρῇ ἐπὶ πλέον: «Ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν τυπικὸν παράδειγμα μιᾶς «ἐργαστηριακῆς ὑποθέσεως», μίαν συνολικὴν ἄποψιν, ἡ ὁποία προελθοῦσα ἐκ κριτικῆς προεργασίας καὶ μιᾶς βεβαίας θετικῆς ἐπισκοπῆσεως, θέτει εἰς τὸ πνεῦμα μίαν κατευθυντήριον γραμμὴν καὶ τὸ προσκαλεῖ εἰς μίαν ἐμφαντικὴν - πειστικὴν ἔρευναν ὠρισμένων γεγονότων»¹⁶¹.

2. Ἡ μέθοδος τοῦ Schmidt.

α. Ὁρισμὸς τῆς *Θρησκείας* ὑπὸ τοῦ Schmidt.

Ἀνεφέραμεν ἤδη ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ τὸν ὅρισμόν τοῦ Schmidt περὶ *Θρησκείας*¹⁶², εἰς τὸν ὁποῖον οὗτος ἀποδίδει ἀποφασι-

159. W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐνθ’ ἀνωτ., 716.

160. Ἐκ τῶν σχετικῶς πολλῶν δηλώσεων φαίνονται νὰ εἶναι αἱ πλέον ἐνδιαφέρουσαι: W. Schmidt, HVR, 243: «*Synthese...*, die natürlich derzeit noch lückenhaft ist und auch in allem nicht endgültig sein kann», HVR, 276: «*Sagen wir es sofort heraus, daß wir diese Frage noch nicht zu beantworten imstande sind*», UdG, VI, σελ. IX ἐξ.: «... diese letzte Lösung gewonnen wurde..., von einer endgültigen Form derselben noch nicht die Rede sein kann».

161. J. Götz, «Der Ursprung der Gottesidee und sein Verfasser», ἐν *Orientierung* 21 (1957), 204, 203.

162. Πρβλ. Κεφ. Β, 2α.

στικὴν σημασίαν ἐπὶ τῆς προϋπάρξεως προσωπικῶν δυνάμεων. Μία τοιαύτη παράστασις περὶ Θρησκείας ἐμφανίζεται πολὺ στενὴ καὶ δὲν δικαιώνει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς Θρησκείας, τουτέστι τὸ ἐξειδικευμένον στοιχεῖον ἐν τῇ Θρησκείᾳ. Θρησκεία εἶναι ὄχι μόνον ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἓνα προσωπικὸν Θεόν, ἀλλ' ἡ σχέσις καὶ ἀναφορὰ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Ἅγιον γενικῶς. Ἦδη τὸ 1913, ἐπομένως τέσσαρα ἔτη πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ R. Otto, «*Das Heilige*», ὁ Söderblom, παρουσίασεν εὐκρινῶς τὴν οὐσίαν τῆς Θρησκείας: «Ἁγιότης (*Heiligkeit*) εἶναι ἡ μεγαλυτέρα λέξις εἰς τὴν Θρησκείαν. Αὕτη εἶναι οὐσιωδεστέρα ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ. Πραγματικὴ Θρησκεία δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ μιᾶς εὐκρινοῦς παραστάσεως περὶ τῆς θεότητος, ἀλλὰ δὲν ὑφίσταται μία πραγματικὴ Θρησκεία ἄνευ τοῦ διαχωρισμοῦ μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ἁγίου, τοῦ βεβήλου, τοῦ κοσμοῦ. Τὸ μόνον βέβαιον σημεῖον, διὰ νὰ ἔχωμεν πρὸ ἡμῶν θρησκείαν καὶ ὄχι μαγείαν ἢ φιλοσοφίαν, εἶναι ἡ Ἁγιότης»¹⁶³.

β. Ἡ θεωρία τοῦ πολιτιστικοῦ κύκλου.

Ἐκ τῶν μέχρι τούδε ἐκτεθέντων καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Schmidt περὶ τοῦ πολιτιστικοῦ κύκλου ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον ὑποστήριγμα τῆς σκέψεώς του. Ἡ κριτικὴ ἐναντίον τῆς ἐθνολογικῆς ταύτης μεθόδου καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν ἄκαμπτον ἐφαρμογὴν τῆς ἐπεβλήθη γενικῶς καὶ ἡσκήθη δριμύτατα ἐκ μέρους μάλιστα τῶν μαθητῶν τοῦ Schmidt¹⁶⁴. Ἄλλως τε φαίνεται, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος κατὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του δὲν ἦτο πλέον καὶ πολὺ βέβαιος περὶ τῆς αὐστηρότητός της. Ἡ κριτικὴ ἀπευθύνεται ἐν λεπτομερεῖα καὶ μεταξὺ ἄλλων ἐναντίον τοῦ ὅτι ὁ Schmidt εἶδε πολὺ ἀπλῶς τὰ πραγματικὰ δεδομένα: «Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι πολὺ περιοσώτερον σύνθετος ἢ ὅσον αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ κατανοηθῇ μέσῳ ἀπλουστερῶν σχημάτων, ὥς παριστάνουν ταύτην οἱ πολιτιστικοὶ κύκλοι»¹⁶⁵. Ἐν περαιτέρῳ σημεῖον εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς σταθερότητος εἰς τοὺς πρωτογόνους λαοὺς: «Γνωρίζομεν, ὅτι οἱ πολιτισμοὶ τῶν πρωτογόνων ὑπόκεινται εἰς ἱστορικὰς ἀλλαγὰς καὶ ὅτι δυνάμεθα τοιαύτας

163. N. Söderblom, Holiness (General and Primitive), *Evangelische Real-enzyklopädie* VI, 731. Πρβλ. Tiele - Söderblom, *Kompendium der Religionsgeschichte*, 45.

164. Πρβλ. J. Götz, *ἐνθ' ἄνω*, 220, 221, 229, P. Schebesta, «Pygmäen», ἐν *Religionswissenschaftliches Wörterbuch*, 692, Ad. E. Jensen, *Das religiöse Weltbild einer frühen Kultur*, Stuttgart 1948, 4, 6, 11.

165. J. Haekel, «Prof. P. W. Schmidts Bedeutung für die Religionsgeschichte des vorkolumbischen Amerika», ἐν *Saeculum* 7 (1956), 3.

άλλαγας - μεταβολάς γενικῶς νὰ σταθεροποιήσωμεν... Τοῦτο εἶναι μία ἀδικαιολόγητος καὶ συγχρόνως ἀνιστόρητος προϋπόθεσις, ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ παραδόσεις δὲν ὑπόκεινται εἰς τοιαύτας μεταβολάς»¹⁶⁶. Στενότατα συνδεδεμένη μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι ἡ ἐρώτησις, κατὰ πόσον εἶναι δυνατόν μὲ τὴν μέθοδον τῆς Ἐθνολογίας νὰ ρίψωμεν τὸ βλέμμα μας εἰς τὰ βάθη τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ Mühlmann ἐκφράζει τὴν κρίσιν του: «Ἐναντι τῆς πολυλογίας καὶ τῶν συζητήσεων τούτων περὶ “ἀρχαιοτάτων λαῶν” καὶ “πρωτοβαθμίδων” μοῦ φαίνεται κατάλληλον νὰ ὑποδείξωμεν κάποτε ἐνεργῶς τὴν ἀπλὴν πραγματικὴν κατάστασιν, ὅτι αἱ οὕτω ἀποκαλούμεναι “Πρωτοθρησκείαι”, ὅπως τὰς γνωρίζωμεν ἡμεῖς σήμερον (καὶ γνωρίζομεν μόνον τὴν σημερινὴν τῶν κατάστασιν), δὲν εἶναι παλαιότεραι, ἀλλὰ νεώτεραι ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων θεολογικῶν (θεϊστικῶν;) θρησκειῶν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ»¹⁶⁷. Ὡς τέταρτον στοιχεῖον τῆς κριτικῆς δέον νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ὁ Schmidt, «σταθερῶς πεπεισμένος περὶ τῆς συνολικῆς ἰσχύος τῆς μεθόδου του, δὲν ἔλαβεν ἀρκούντως ὑπ’ ὄψιν τὰ ἀποτελέσματα τῆς προϊστορίας»¹⁶⁸.

γ. Τὸ πρόβλημα τῆς «ἐκστρατευτικῆς» ἐρεῦνης.

Ὁ Schmidt οὐδέποτε ἀνέλαβεν ἐκστρατεῖαν πρὸς ἔρευναν¹⁶⁹ ὡς ἐκ τούτου ἐξηρτάτο πάντοτε ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἄλλων. Ἐνταῦθα προβάλλει ἡ μομφή, ὅτι οὗτος ἄνευ κριτικῆς βασάνου καὶ μὲ μεγάλην εὐπιστίαν ἐχρησιμοποίησε τὰς πηγὰς του, χωρὶς κἄν νὰ ἐρωτήσῃ, πῶς ἦλθον εἰς φῶς αἱ ἐξιστορούμεναι δηλώσεις-ἐκφράσεις τῶν πρωτογόνων καὶ ποῖαν ἀντιπροσωπευτικότητά αὐταὶ κατέχουν. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ παρέχει ὁ Söderblom τὴν δυνατότητα νὰ ἀναλογισθῶμεν ὅτι: «Οὗτοι (οἱ ἐρευνηθέντες πρωτόγονοι), τροφοδοτοῦν τὸν λευκὸν ἄνθρωπον μὲ μίαν ἐξήγησιν, ἡ ὁποία πιστεύουν ὅτι εἶναι εἰς αὐτὸν ἄρεστή, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν ἄλλας ἐρωτήσεις, ἢ λέγουν εἰς αὐτὸν ὅτι πρὸς στιγμὴν ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν των»¹⁷⁰. Πέραν τούτου ὁ Mühlmann π.χ. θεωρεῖ ὅτι ἀποκλείεται ὁ κίνδυνος μιᾶς συνειδητῆς ἐπαγωγῆς: «Ὁ μὲ πολλὴν φαντασίαν πεπροικισμένος καὶ μὲ τὰς μυθολογίας διασκεδάζων ἰθαγενῆς πλέκει περαιτέρω τὸ νῆμα, τὸ ὁποῖον

166. W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐνθ’ ἀνωτ., 714, N. Söderblom, *Das Werden des Gottesglaubens*, Leipzig 1926², 5.

167. W. E. Mühlmann, ἐνθ’ ἀνωτ., 714.

168. J. Haekel, ἐνθ’ ἀνωτ., 3, J. Götz, ἐνθ’ ἀνωτ., 222.

169. J. Götz, ἐνθ’ ἀνωτ., 205.

170. N. Söderblom, ἐνθ’ ἀνωτ., 2 ἐξ.

τοῦ ἐπιρρίπτει ὁ συνομιλητής του. Ἐκτὸς τούτου ἔχει μίαν διαισθητικήν ὁσφρησιν δι' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ ἐρευνητής θέλει εὐχαρίστως νὰ ἀκούῃ..., ἀντιδρᾷ συνήθως ὡς ὁ ἔξυπνος φοιτητής εἰς τὰς ἐξετάσεις, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ εἰς τὸν καθηγητήν ὅτι ἐκεῖνος ἀκούει εὐχαρίστως»¹⁷¹. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐξιστορεῖται εἰς τὸν ἐρευνητήν, θεωρεῖται εἰλικρινὲς ἐξ ἑνὸς ἐκάστου τῶν πρωτογόνων, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνῃ κανεὶς, ὅτι αἱ ἐξιστορηθεῖσαι παραστάσεις καὶ παραδόσεις κατὰγονται (προέρχονται) ἀπὸ μίαν ἐνιαίαν πεποίθησιν ὁμάδος (ὁμαδικὴν πεποίθησιν), εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ διὰ τὴν πίστιν τῶν Ἑσκιμῶων, τῶν Πυγμαίων κ.λπ.

δ. Ἐκφύλισις καὶ θεωρία ἐξελίξεως.

Ὡς μεγάλη ὑπηρεσία καὶ προσφορὰ τοῦ Schmidt ἀναφέρεται συχνά, ὅτι ὑπερέβη τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελίξεως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν τῆς διὰ τὰς θεωρίας τῆς Ὁρησκειολογίας¹⁷². Ἐὰν ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὰ πράγματα, θὰ διαπιστώσωμεν ὅτι καὶ ἡ σκέψις τοῦ Schmidt παρουσιάζει τοιαύτην βασικὴν δομὴν, ἡ ὁποία συγκρίνεται πλήρως πρὸς ἐκείνην τῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως. «Ὁ Schmidt ἀναστρέφει τὴν συνέπειαν: Κατ' ἀρχὰς ὑφίσταται ὁ μονοθεϊσμός, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἐκφυλισμός καὶ μυθολογικὴ ἔξαρσις. Μέχρι τώρα ὁμως δι' αὐτῶν οὐδόλως ἐπιτυγχάνει τὴν ὑπέρβασιν τῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως. Τοῦτο δὲ διότι αὕτη ὑφίσταται ἢ συμπίπτει ὅχι μὲ ἓνα πρωταρχικὸν ἀνιμισμὸν, τ.ἑ. μονοθεϊσμὸν, ἀλλὰ μὲ τὴν ιδέαν μιᾶς βαθμιαίας προοδευτικότητος τῶν ἀπλῶν σπερματικῶν ἀρχῶν πρὸς τὰ πολυσύνθετα σχήματα»¹⁷³.

Ἐν περαιτέρω κοινὸν σημεῖον μεταξὺ τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας καὶ τῆς θεωρίας τοῦ ἐκφυλισμοῦ θεωρεῖται ὅτι ἀμφότεραι αἱ θεωρίαι αὗται καθιστοῦν ἐπιτρεπτήν μίαν ἐναλλαγὴν, μίαν διέξοδον, ἐν αὐστηρὸν διαζευτικὸν «ἢ - ἢ». Ἐνταῦθα ὁ Kurt Goldammer παρατηρεῖ: «Παρομοίως θὰ ἦτο ἐπιτρεπτὸν ἡ ἐναλλαγὴ τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς διαφθορᾶς (τοῦ ἐκφυλισμοῦ) νὰ εἶναι μία ἀνακριβής καὶ ἀνεπίτρεπτος ἀντιπαράθεσις ἱστορικῶν φαινομένων (λειτουργιών) μὴ ὑπάρχουσα μεμονωμένη εἰς τοιοῦτου εἶδους καθαρὰς μορφᾶς, αἱ ὁποῖαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ κατὰ βάσιν ριζώνουν εἰς

171. W. E. Mühlmann, *ἐνθ' ἀνωτ.*, 710.

172. J. Götz, *ἐνθ' ἀνωτ.*, 220.

173. G. van der Leeuw, «Die Struktur der Vorstellung des sogenannten höchsten Wesens», ἐν *ARW* 29 (1931), 84.

τοὺς σχεδιασμοὺς μυθολογικῆς σκέψεως... Ἡ παραίτησις ἀπὸ ἐναλλακτικὰς ἱστορικὰς εἰκόνας δὲν θὰ ἦτο ὁ κατάλληλος τόπος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ»¹⁷⁴. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαπιστώσῃ ὁ θρησκειολόγος ἐμπειρικῶς, εἶναι μία ποικιλόχρωμος συνύπαρξις τῶν φαινομένων. Δι' αὐτόν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μέθοδόν του καὶ ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του ἐπόψεως, «δὲν ὑπάρχουν χρονικῶς προσδιοριστέαι καὶ ἐπιστημονικῶς ἀποδεικτέαι ἀρχαὶ καὶ μορφαὶ (τύποι προελεύσεως τῆς Θρησκείας)»¹⁷⁵. Θὰ συμφωνήσῃ ἐπομένως κανεὶς μετὰ τοῦ Α. Bertholet, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ: «Αἱ ἀρχαὶ τῆς εἰς τὸν Θεὸν πίστεως εἶναι κεκαλυμμέναι ὑπὸ σκότους»¹⁷⁶, σκότους, τὸ ὁποῖον ὁ θρησκειολόγος δὲν δύναται νὰ διαφωτίσῃ μὲ τὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης του.

3. Ἡ οὐσία τῶν ἀνωτέρων θεῶν ὑπὸ τὴν κριτικὴν τῆς Θρησκειολογίας.

α. Nathan Söderblom.

Εἰς τὸ βιβλίον του «Ἡ γένεσις τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ πίστεως» (*Das Werden des Gottesglaubens*)¹⁷⁷ παραθέτει ὁ Ν. Söderblom τὰς ἀπόψεις του περὶ τῆς προελεύσεως τῆς Θρησκείας. Γνωρίζει ὅτι διὰ τὸ σύνολον τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ μία μοναδικὴ προέλευσις ἄνευ νοθεύσεως καὶ παραποιήσεως τοῦ ὕλικου ἢ τῆς ἀξιολογήσεώς του ἐκ μέρους μιᾶς ὠρισμένης θεολογικῆς ἐπόψεως. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ πιστεύει οὗτος, ὅτι δύναται νὰ ἐξεύρῃ τρεῖς ρίζας τῆς πίστεως εἰς τὸν Θεόν· ἐξ ἐκάστης τῶν ριζῶν τούτων προῆλθε μία ὠρισμένη δομὴ τῆς Θρησκείας. Εἰδικώτερον: Ἡ πίστις «mana» εἰς τὰς φυσικὰς θρησκείας (Naturreligionen), ἡ Ἰνδικὴ παρὰστασις περὶ Brahman καὶ ἡ περσικὴ περὶ τοῦ Hvarenah διαμορφώνουν ἓνα πρῶτον κοινὸν διαρθρωτικὸν (δομικὸν) τύπον· ἐνταῦθα βιοῦται ἡ πίστις εἰς μίαν ἀπρόσωπον δύναμιν. Δεύτερον διαρθρωτικὸν τύπον δηλώνει ἡ ἐμπειρία μιᾶς ζωντανῆς προσωπικῆς θελήσεως, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀνιμισμοῦ τῶν πρωτογόνων λαῶν καὶ τῆς πίστεως εἰς τὸν Γιαχβέ. Τρίτον, τέλος, τύπον περιλαμβάνει ὁ κινεζικὸς Schang-ti καὶ εἰς τοὺς κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς ὁ οὕτως ἀποκαλούμενος «Πρωτουργὸς» (*Urheber*), τὸν ὁποῖον ὁ Söderblom κατανοεῖ ὡς τὸ ὕψιστον Ὅν παρὰ τῷ

174. K. Goldammer, «Gott-ein Verspäteter?», ἐν *Lebendiges Zeugnis* 1968, Heft 3/4, 34.

175. G. Mesching, *Die Religion*, Stuttgart 1959, 304.

176. A. Bertholet, «Gottesglaube. I. Religionsgeschichtlich», *RGG*, II², 1356.

177. Σουηδικὸν Πρωτότυπον, 1914. Γερμανικὴ Μετάφρασις 1916, 1926².

Schmidt. Ὁ Söderblom πιστεύει ὅτι ὁ Schmidt ἔχει πολὺ ἐξιδανικεύσει τὸ ὑψιστον τοῦτο ὄν καὶ τοὺς λάτρεις του¹⁷⁸ περαιτέρω θὰ ἦτο δυνατόν «μόνον ἐν καταχρηστικῇ ἐννοίᾳ νὰ χρησιμοποιῶμεν διὰ τοιαῦτα πρωτόντα τὴν ἔκφρασιν “πρωτομονοθεϊσμός”. Οἱ πρωτόγονοι δὲν ἔχουν νὰ ἐπιδειξουν διαμεμορφωμένην πίστιν περὶ Θεοῦ μὲ ἀνάλογον λατρείαν... Οὕτε, λοιπόν, ὁ “Μονοθεϊσμός”, ἀλλ’ οὕτε καὶ ὁ “Θεϊσμός” ἀρμόζει»¹⁷⁹.

Εἰς τὸ τέλος τῆς σχετικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν παρούσαν συνάφειαν γράφει ὁ Söderblom: «Ὅσον περισσότερον ἀσχολοῦμαι μὲ τοιαῦτα ὄντα τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς εἰς τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις τῶν πρωτογόνων, τόσον ἰσχυροτέρα καθίσταται ἡ πεποίθησίς μου, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπαγάγωμεν τὰ ὄντα ταῦτα εἰς μίαν ἐκ τῶν ἡμετέρων συγχρόνων μυθολογικῶν κατηγοριῶν... Θὰ τὰ προσδιορίσωμεν ὡς ἐν γένος καθ’ αὐτό... καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν ἐξαλείψωμεν διὰ μιᾶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον βιαίας συμπίεσεως εἰς τὴν σύγχρονον θρησκευτικὴν ὀνοματολογίαν... Ὡς χαρακτηρισμὸν προτείνω... τὴν λέξιν “Πρωτοουργὸς” (Urheber)»¹⁸⁰.

Ἄν ὁ Söderblom διαχωρίῃ κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον ἑαυτὸν καὶ μάλιστα ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τὸν Schmidt, ἐπιδοκιμάζει, παρὰ ταῦτα, καὶ συμφωνεῖ πρὸς τὸν Schmidt, ὅτι αἱ θεότητες αὗται δὲν εἶναι προσωποποιήσεις τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλ’ ὅτι ἡ σύνδεσις μεταξὺ αὐτῶν, τῶν πρωτουργῶν τῶν ὄντων, τῶν πραγμάτων, τῶν θεσμῶν, τῶν τελετῶν καὶ ὠρισμένων φυσικῶν φαινομένων εἶναι δευτερεύουσα¹⁸¹.

β. Raffaele Pettazzoni.

Ὁ R. Pettazzoni φαίνεται νὰ διακρίνῃ δύο φάσεις εἰς τὴν κριτικὴν περὶ τῶν ἀνωτέρων Θεῶν. Δύο βασικαὶ ἀρχαὶ παραμένουν καὶ βραδύτερον ἐν ἰσχύϊ: Ὁ ὅρος «Μονοθεϊσμός» χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Pettazzoni κατὰ ἐντελῶς πνευματικὸν τρόπον. «Εἶμαι τῆς γνώμης», διατείνεται, «... ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Πρωτομονοθεϊσμοῦ παρεποιήθη καὶ ἡλλοιώθη κατ’ ἀρχὰς λόγῳ μιᾶς παρεξηγήσεως. Ἡ παρεξήγησις αὕτη συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐνταῦθα ὁ ἀπλοῦς ὅρος ἐνὸς ὑψίστου ὄντος ὠνομάσθη ἤδη “Μονοθεϊσμός”. Οὕτω μετεβιβάσθη συλλήβδην ἢ ἀκριβῶς εἰς τὸν δυτικὸν πολιτισμὸν μας προσιδιάζουσα ἰδέα περὶ

178. N. Söderblom, ἐνθ’ ἀνωτ., 123.

179. Ἐνθ’ ἀνωτ., 124.

180. Ἐνθ’ ἀνωτ., 154.

181. Ἐνθ’ ἀνωτ., 134.

Θεοῦ εἰς τὸν θρησκευτικὸν πολιτισμὸν ἀρχαίων ἐποχῶν»¹⁸².

Διὰ τὸν Pettazzoni μονοθεϊσμός εἶναι «ἡ πίστις εἰς μίαν μοναδικὴν θεότητα καὶ ἡ προσκύνῃσι καὶ λατρεία της μὲ τὴν ἀποκλειστικὴν ἀρνήσιν πάσης ἄλλης θεότητος»¹⁸³. Ἐπομένως ὑπάρχουν μόνον τέσσαρες ἐν κυριολεκτικῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὅρου μονοθεϊστικαὶ θρησκείαι: Ἡ θρησκεία τοῦ Ζαρατούστρα, ὁ Ἰουδαϊσμός, ὁ Χριστιανισμός καὶ τὸ Ἰσλάμ. Ἐπὶ πλέον διατηρεῖ καὶ τὴν θεώρησίν του περὶ τῆς γενέσεως τῆς πίστεως εἰς ἀνωτέρους θεούς: «Ἡ ἐννοία τοῦ ὑψίστου ὄντος δὲν προέρχεται ἀπὸ μίαν διανοητικὴν ἀπαίτησιν, ἀλλὰ ἀπὸ ἑνα φόβον ὑπάρξεως»¹⁸⁴. Δὲν εἶναι προῖδον τῆς λογικῆς-αἰτιώδους, ἀλλὰ τῆς μυθικῆς σκέψεως¹⁸⁵.

Ὁ Pettazzoni ἥλλαξε τὴν ἀντίληψίν του περὶ τῆς εἰδικῆς οὐσίας τοῦ ὑψίστου Θεοῦ. Εἰς μίαν πρώτην φάσιν ἐπίστευσεν, ὅτι οὗτος δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ ἡ προσωποποίησις τοῦ οὐρανοῦ: ἡ σχέσις του πρὸς τὸν οὐρανὸν κατὰ συνέπειαν εἶναι δευτερεύουσα μὲν, ὡς ὑπέθετον ὁ Schmidt καὶ ὁ Söderblom, πλὴν ὅμως ἀρχικῇ, πρωταρχικῇ¹⁸⁶. Μὲ τὸ πέρασμα, ὅμως, τοῦ χρόνου διεμέρφωσε τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς διάφοροι τύποι τοῦ ὑψίστου ὄντος: «Ὁ φόβος ὑπάρξεως εἶναι ἡ κοινὴ ρίζα τῆς δομῆς τοῦ ὑψίστου ὄντος ἡ δομὴ, ὅμως, αὕτη ἐκφράζεται ἱστορικῶς εἰς διαφόρους μορφάς — π.χ. κύριος τῶν θηρίων, Μήτηρ Γῆ, οὐράνιος πατήρ —, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἴσταται εἰς σχέσιν πρὸς μίαν διάφορον πολιτιστικὴν πραγματικότητα, μέσῳ τῆς ὁποίας καθορίζεται ἡ ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀντικατοπτρίζεται»¹⁸⁷. Ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς παλαιότερας πολιτιστικῆς βαθμίδος, εἰς τοὺς κυνηγούς καὶ συλλέκτας, τὸ ὑψιστον ὄν εἶναι ὁ κύριος τῶν θηρίων, «πότνιος θηρίων». Εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ἐκ τούτων προερχομένους πολιτισμούς, τῶν ποιμένων καὶ ζωθρηρευτῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἀγροτῶν-γεωργῶν ἀφ' ἑτέρου, τὸ ὑψιστον ὄν εἶναι ὁ κύριος τοῦ οὐρανοῦ ἢ ἡ Μήτηρ Γῆ, ἀναλόγως μὲ τὸ ποῖον μέρος τῆς παγκοσμίου πραγματικότητος ἐπαπειλεῖ τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνῷ ὁ ἴδιος ὁ Pettazzoni ἐτροποποίησεν ἀποφασιστικῶς τὰς

182. R. Pettazzoni, *Der allwissende Gott*, Frankfurt 1960, 10 ἐξ.

183. Ἐν *RGG*, IV, 188 καὶ *Der allwissende Gott*, Frankfurt 1960, 117.

184. R. Pettazzoni, «Das höchste Wesen: Phänomenologische Struktur und historische Entwicklung», ἐν Eliade - Kitagawa, *Grundfragen der Religionswissenschaft*, Salzburg 1963, 144.

185. R. Pettazzoni, *ἐνθ' ἄνω*, 137.

186. R. Pettazzoni, «Allwissende höchste Wesen bei primitiven Völkern», ἐν *ARW* 29 (1931), 235.

187. R. Pettazzoni, «Das höchste Wesen», *ἐνθ' ἄνω*, 145.

σκέψεις του, ὁ Mircea Eliade, μολονότι ἐξαρθώμενος ἀπὸ αὐτόν, ἐκπροσωπεῖ τὴν παλαιὰν ἀντίληψιν περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ οὐρανοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ οὐρανοῦ¹⁸⁸. Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Widengren, ὁ ὁποῖος κυριολεκτικῶς βασίζεται εἰς αὐτούς¹⁸⁹.

γ. Gerardus van der Leeuw.

Ὁ ὁλλανδὸς θρησκευοφαινομενολόγος G. van der Leeuw ὀνομάζει τὴν προσπάθειαν τοῦ Schmidt ὡς «μίαν ἀμφίβολον ἐναρξιν (ἀρχήν), ἐκ τῶν παραστάσεων δηλαδὴ τῶν παλαιότερων λαῶν νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῶν παραστάσεων τῶν ἀρχαίων, τῶν ἀφετηριακῶν ἀνθρώπων»¹⁹⁰. Ὁ van der Leeuw θέτει ἑαυτὸν ὀπισθεν τοῦ Söderblom, τοῦ ὁποῖου τὸν ὄρον «Πρωτουργὸς» (*Urheber*) θεωρεῖ ὡς διάγραμμα (σχέδιον) καὶ διατυπώνει τὰ ἐξῆς: «Τὸ ὕψιστον Ὅν εἶναι μία μορφή (δίκην οὐραγοῦ) μυστηριώδης, τὴν ὁποίαν γνωρίζει κανεὶς ἐνταῦθα καὶ περιστasiaκῶς ἐπικαλεῖται καὶ ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τῆς αὐθεντικότητος της, ὅχι ὅμως καὶ ἐπὶ τοῦ ἔργου της. Τὸ ὕψιστον Ὅν εἶναι τὸ πρῶτον κινοῦν, ὁ τελεσιδίκος βαθμός»¹⁹¹. Εἰς ἄλλην θέσιν ὁμιλεῖ περὶ «ἀγίου ἀφανοῦς κόσμου» καὶ περὶ «δυνάμεως καὶ θελήσεως μὴ ἐμφανοῦς»¹⁹². Τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖον ὑποκινεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ὑψίστου ὄντος εἶναι ἐκεῖνο τῆς ταπεινοφροσύνης. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ παραπέμπει εἰς διαφόρους θέσεις τοῦ γνωστοῦ ποιήματος τοῦ Γκαίτε «Ὁρια τῆς ἀνθρωπότητος» (*Grenzen der Menschheit*)¹⁹³ καὶ προσθέτει: «Ἡ ὅλη δομὴ τῆς πίστεως εἰς τὸν Πρωτουργὸν διατηρεῖται εἰς τὴν αἰωνίαν ὑπαρξιν τῶν ὀλίγων αὐτῶν στίχων»¹⁹⁴. Ὁ Van der Leeuw οὐδεμίαν ἀξίαν θέτει ἐπὶ τῆς ἀπλῆς ἱστορικῆς θεωρήσεως τῶν φαινομένων, ἐπειδὴ αὕτη εἰς οὐδὲν εὐκρινὲς ἀποτέλεσμα ὁδηγεῖ, ἀντ' αὐτῆς τονίζει οὗτος τὴν διαρκῆ καὶ συνεχῶς ὁμοίαν δομὴν τῆς προκειμένης παραστάσεως¹⁹⁵. Ἐν πλήρει συμφωνίᾳ

188. M. Eliade, *Die Religionen und das Heilige. Elemente der Religionsgeschichte*, Salzburg 1954, 84.

189. G. Widengren, *Religionsphänomenologie*, Berlin 1969, 128 ἐξ.

190. G. van der Leeuw, «Die Struktur der Vorstellung des sogenannten höchsten Wesens», ἐν *ARW* 29 (1931), 86.

191. G. van der Leeuw, ἐνθ' ἀνωτ., 95, «Der Urheber», ἐν *RGG*, V², 1414.

192. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1956², 180.

193. G. van der Leeuw, «Die Struktur der Vorstellung des sogenannten höchsten Wesens», ἐνθ' ἀνωτ., 105 καὶ *Phänomenologie der Religion*, 185.

194. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, 185.

195. G. van der Leeuw, «Die Struktur des höchsten Wesens», ἐνθ' ἀνωτ., 106.

πρὸς τὸν Söderblom βλέπει μετὰ ταῦτα εἰς αὐτὴν τὴν δομὴν «τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετον τοῦ ἰσραηλιτικοῦ Γιαχβέ, τοῦ ἀγωνιζομένου Θεοῦ»¹⁹⁶, ἐνῶ ὁ Μ. Eliade ἐπιχειρεῖ νὰ γεφυρώσῃ τὸ χάσμα ἢ νὰ συμβιβάσῃ τὰ πράγματα¹⁹⁷.

δ. Friedrich Heiler.

Εἰς τὴν ἐκτενῆ μονογραφίαν τοῦ «Ἡ Προσευχὴ» (*Das Gebet*)¹⁹⁸ ὁ Fr. Heiler ὁμιλεῖ πολλάκις περὶ τοῦ Schmidt, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ θετικῶς. Μάλιστα ὁμολογεῖ ὅτι ὁ Schmidt ἔχει ἓν θεολογικὸν ἐνδιαφέρον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ Πρωτομονοθεϊσμοῦ, προσθέτει, ὅμως, εὐθύς ἀμέσως: «Παρ' ὅλα ταῦτα, πολὺ ἀπλῶς μαρτυροῦν τὰ γεγονότα, ὅτι ἐκεῖνοι οἱ ἀνώτεροι θεοὶ (*high gods*) καταλαμβάνουν μίαν ἰδιαίτεραν θέσιν εἰς τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις τῶν κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν καὶ εἰς οὐδεμίαν γενετικὴν σχέσιν ἴστανται πρὸς τὴν πίστιν περὶ πνευμάτων, ἀλλ' οὕτε καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν προγόνων»¹⁹⁹. Ἀπομακρύνεται, ὅμως, ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τὸν Schmidt, ἐφ' ὅσον διακρίνει μετὰξὺ τῆς προελεύσεως τῆς πίστεως εἰς ἓν ὑψιστον Ὄν καὶ τῆς προελεύσεως τῆς Θρησκείας: «Ἡ πίστις εἰς ἓν ὑψιστον Ὄν ἔχει διπλὴν ρίζαν εἰς τὴν ψυχικὴν ζωὴν τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου. Ἐγεννήθη εἰς ἓν χρονικὸν σημεῖον ὡς ἀπάντησις εἰς τὴν σπουδαίαν ἐρώτησιν, ἡ ὁποία ἀπασχόλει ἤδη τὸν πρωτόγονον: Πόθεν κατάγεται ὁ κόσμος καὶ πόθεν ὁ ἄνθρωπος; Ἐτι, ὅμως, βαθύτερα καὶ σημαντικώτερα τῆς θεωρητικῆς ταύτης ρίζης... εἶναι ἡ ἐτέρα, ἡ πρακτικὴ. Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος κατακυριεύεται ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀπολύτου ἀδυναμίας καὶ ἐξαρτήσεως»²⁰⁰. Ἡ Θρησκεία τῶν κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν δὲν συνίσταται ἐν πρώτοις καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὴν πίστιν εἰς μίαν ὑψίστην θεότητα· ὡς ἐν περαιτέρῳ εὐρύτερον στοιχεῖον θεωρεῖται ἐνταῦθα «ἡ πίστις εἰς τὸ Ἅγιον..., τὸ ὁποῖον ἐνσωματώνεται εἰς ἀνθρώπους καὶ πράγματα»²⁰¹. Εἰς αὐτὴν τὴν ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀπὸ κοινοῦ ὑψισταμένην πίστιν περὶ «Προπάτορος» (*Urvater*) καὶ περὶ Δυνάμεως (*Macht*) προσετέθη, κατὰ τὸν Heiler,

196. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, 183.

197. Π.χ. Μ. Eliade, *Die Religionen und das Heilige. Elemente der Religionsgeschichte*, Salzburg 1954, 125-128, *Kosmos und Geschichte*, Hamburg 1966, 86. *Mythen, Träume und Mysterien*, Salzburg 1961, 212. *Das Heilige und das Profane*, Hamburg 1957, 73 ἐξ.

198. München 1918, 1920², 1923⁵.

199. F. Heiler, *Das Gebet*, München 1920², 118 ἐξ.

200. Ἐνθ' ἀνωτ., 130.

201. Ἐνθ' ἀνωτ., 131.

ἤδη λίαν ἐνωρὶς ἢ πίστις εἰς τὰ πνεύματα καὶ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν.

ε. Wilhelm E. Mühlmann.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τρίτου ἐτησίου συνεδρίου τοῦ Γερμανικοῦ Κλάδου τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως διὰ τὴν Σπουδὴν τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων (*Deutscher Zweig der Internationalen Vereinigung für das Studium der Religionsgeschichte*) ἀπὸ 30.7 - 1.8.1953 εἰς τὴν Δυτικογερμανικὴν πόλιν τοῦ Μαρβούργου ὁ Wilhelm Emil Mühlmann ἀνέπτυξε διάλεξιν, τὴν 31.7.1953, μὲ τίτλον: «Τὸ πρόβλημα τοῦ Πρωτομονοθεϊσμοῦ», τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη πολλάκις²⁰². Μεταξὺ ἄλλων ὑπεγράμμισε τὰ ἐξῆς: «Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ τοῦ ὅτι τὰ ἀνώτερα ὄντα παρὰ τοῖς πρωτογόνοις λαοῖς ἐμφανίζονται εἰς τὸ προσκήνιον μετὰ τοιαύτης περιμετρικῆς ὀξύτητος, ὥστε νὰ δικαιῶνουν τὰς λίαν καθοριστικὰς δηλώσεις-ἐκφράσεις τοῦ Schmidt»²⁰³. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀνωτέρων Θεῶν, ὁ Mühlmann:

α) Τονίζει ὅτι οὗτοι πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν ἀνάλογον κοινωνιολογικὴν βαθμίδα, εἰς τὴν ὁποίαν ζοῦν καὶ οἱ λάτρες αὐτῶν: «Εἷς παντοδύναμος, παντογνώστης καὶ πανταχοῦ παρὼν ὕψιστος Θεὸς εἶναι ὡς εἷς γενικῶς πιστευτέος, ἀρκεῖ μόνον νὰ καταστή ἄντικείμενον διανοήσεως ἀπὸ μίαν κοινωνίαν αὐτοκρατορικῆς δομῆς... Οἱ ἀνώτεροι οὗτοι θεοί, ἀναλόγως πρὸς τὸν ἐθνοκεντρικὸν ὀρίζοντα τῆς ἀντιστοίχου φυλῆς, εἶναι ἀπαξάπαντες θεοὶ τῆς φυλῆς. Ἔχομεν, δηλαδή, πρὸ ἡμῶν ἓνα Ἐνοθεῖσμον καὶ ὄχι ἓνα Μονοθεῖσμόν»²⁰⁴.

β) Δὲν πιστεύει, ὅτι οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἤδη προσφωνούμενοι «ἀρχέγονοι λαοὶ» θὰ εἶχον ὡς ἐκ τούτου τόσον ὑποτονικὴν ἢ ἀνύπαρκτον μαγείαν, ἐπειδὴ ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἠθικὴ τῶν εἶναι τόσον ὑψηλὴ ὥστ' αὐτοῦ ὑποθέτει, «ὅτι ἅπασαι αἱ “μαγικαὶ” διαδικασίαι ἴστανται εἰς συσχέτισιν πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς τεχνικῆς σκέψεως, διότι αὗται εἶναι εἷς τρόπος τέχνης, διὸ καὶ οὐδόλως δύνανται νὰ διαμορφωθοῦν

202. Πρβλ. τὴν πληροφόρησιν περὶ τῆς συνεδριάσεως ταύτης ὑπὸ τῆς Käthe Neumann, ἐν *Theologische Literaturzeitung* 78 (1953), 765-768: «Am Nachmittag bewies Prof. Dr. W. Mühlmann, Mainz, daß die bekannte These des Paters wilhelm Schmidt vom «Urmonotheismus» den methodologischen Prüfungen von religionsphänomenologischen, –soziologischen und –psychologischen Gesichtspunkten aus nicht standhält».

203. W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐνθ' ἄνωτ., 708.

204. Ἐνθ' ἄνωτ., 711.

εἰς τοὺς τεχνικῶς πτωχοτέρους καὶ κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς»²⁰⁵.

γ) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν τῶν ἀνωτέρων τούτων ὄντων, ὁ Mühlmann ἰσχυρίζεται, ὅτι πρόκειται περὶ «ένος πολυποικίλου, διαχύτου πνευματικοῦ συναισθήματος»²⁰⁶. Ὡς ἐκ τούτου «ἡ ἀσάφεια καὶ ἡ ἀσυμμετρία τῶν ὑψίστων ὄντων εἰς αὐτὰς τὰς ἀπλᾶς φυλὰς ἀρμόζει ἄριστα εἰς αὐτὴν τὴν ἐξήγησιν... Ἐναντίον τῆς ἀντιλήψεως μιᾶς μονοθεϊστικῆς περὶ Θεοῦ ιδέας ὁμιλεῖ ἢ κατὰ πολὺ σύνθετος βιωματικὴ ἐμπειρία: τὸ πνευματικὸν συναισθημα ὑπερτερεῖ»²⁰⁷.

δ) Ὁ Mühlmann ἐκλείσει τὴν διάλεξίν του διὰ τῶν ἀκολουθῶν λέξεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τὸν τῆδε κἀκεῖσε πολεμικὸν χαρακτήρα τῆς περιγραφῆς του: «Εἶναι ἐν σύστημα μεγαλειώδους αὐτοτελείας καὶ ἐσωτερικῆς συνεπειᾶς, ὡς πνευματικο-ιστορικὸν φαινόμενον οὐχὶ ἄνευ γοητείας. Ἀλλὰ δὲν διαθέτει ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν»²⁰⁸.

205. Ἐνθ' ἀνωτ., 708.

206. Ἐνθ' ἀνωτ., 713.

207. Αὐτόθι.

208. W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐνθ' ἀνωτ., 718.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ' ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΙΣ

Εἰς τὴν κριτικὴν θεώρησιν τῆς ἀξίας καὶ τοῦ βεληνεκοῦς τῆς πρωτομονοθεϊστικῆς θεωρίας τοῦ Schmidt καθοδηγεῖται κανεὶς ὑπὸ τῶν θέσεων κυρίως ἀμφοτέρων τῶν μεγάλης ἐπιρροῆς θρησκευολόγων, ἀντιπάλων τοῦ Schmidt, τοῦ van der Leeuw²⁰⁹ καὶ τοῦ Pettazzoni²¹⁰.

Εἰς τὴν παροῦσαν συνάρτησιν ἐγένετο συμπληρωματικῶς ἀναφορὰ τῆς ὀξυτάτης κριτικῆς τοῦ Mühlmann κατὰ τὸ μνημονευθὲν τρίτον ἐτήσιον Συνέδριον τοῦ Γερμανικοῦ Κλάδου τῆς Διεθνoῦς Θρησκευολογικῆς Ἑνώσεως, τὸ ἔτος 1953, ἐν Marburg τῆς Γερμανίας. Αἱ συμβολαὶ τοῦ Συνεδρίου μετὰ τῶν κριτικῶν παρατηρήσεων κύκλων τῆς Σχολῆς τῆς Βιέννης²¹¹, ἰδιαίτερος δὲ τοῦ Closs καὶ τοῦ Schebesta²¹², συγκεφαλαιῶνουν τὴν πλουσιωτάτην συζήτησιν τοῦ θρησκευολογικοῦ ἔργου τοῦ W. Schmidt κατὰ τὰς κυρίας γραμμὰς καὶ περιλαμβάνουν συγχρόνως τὰς σπουδαιότερας ἀρχὰς οἰασθήποτε κριτικῆς ἐναντίον τοῦ Schmidt.

1. Ἡ πίστις εἰς τὸν ὕψιστον Θεόν.

Ἡ πίστις εἰς τὸν ὕψιστον Θεὸν λαῶν τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος ἐστερημένων γραμματείας δὲν εἶναι μία θεωρία, ἀλλὰ ἀναμφίβολον γεγονός. Τὸ ὅτι οὐδεὶς ἤθελε διὰ πολὺ χρονικὸν διάστημα νὰ θεωρήσῃ ὡς ἀληθὲς αὐτὸ τὸ παγκόσμιον-καθολικὸν φαινόμενον, ἐξηγεῖται

209. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1956², 171-185.

210. R. Pettazzoni, «Allwissende Höchste Wesen bei primitiven Völkern», ἐν *ARW* 29 (1931), 108-129, 209-243. «Das Ende des Urmonotheismus», ἐν *Numen* 3 (1956), 156-159. *Der Allwissende Gott, Fischer Taschenbuch*, Frankfurt 1960. «Das höchste Wesen: Phänomenologische Struktur und historische Entwicklung», ἐν *Eliade - Kitagawa, Grundfragen der Religionswissenschaft*, Salzburg 1963, 136-146.

211. Ἰδιαίτερος A. Closs, «Religionsphänomenologie und Kulturhistorie», ἐν *Anthropos* 52 (1957), 937-943.

212. P. Schebesta, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐν *Anthropos* 49 (1954), 689-697.

μόνον ἐκ τοῦ ὅτι τοῦτο ἦτο ἀντίθετον πρὸς ὅλας τὰς ἰσχυροῦσας ἀπόψεις. Ἐξετάζων τις τὸ παρὸν θέμα λεπτομερῶς ἀγεται εἰς τὴν θέσιν ὅτι ἡ πίστις εἰς τὸν ὕψιστον Θεὸν εἶναι πράγματι ποικιλότροπος. Εἰς πλείστους λαοὺς γνωρίζομεν μόνον σχολάζοντα ὄντα ἄνευ τακτικῆς λατρείας. Εἰκονικαὶ παραστάσεις ἐλλείπουν, ὅπως, ἐπίσης, ἀπουσιάζουν σταθεροὶ τόποι λατρείας καὶ ἀντίστοιχοι ἱερεῖς. Εἰς ὠρισμένας ὑλικῶς καὶ κοινωνικῶς διαφοροποιημένας ομάδας ὑφίσταται μία ἐντελῶς ἄλλη συμπεριφορά. Ἡ πίστις εἰς ἓνα δημιουργὸν καὶ δικαστὴν ἐν οὐρανῷ δὲν εἶναι ἐνταῦθα ἡ ὅλη Θρησκεία. Παρὰ ταῦτα ἡ θέσις τῆς εἶναι μᾶλλον δεσπόζουσα. Παραλλήλως πρὸς τοὺς Pettazzoni καὶ Preuss²¹³, ὁ Schmidt ὑπέδειξεν ἐπισταμένως τὸν ἰδιαίτερον τοῦτον ρόλον τοῦ ὑψίστου Θεοῦ εἰς ὠρισμένους λαοὺς. Εἰς τὰς εἰδικὰς ἀναλύσεις τοῦ ἐπεξεργάσθη παραλλαγὰς αὐτῆς τῆς παραστάσεως καὶ τὴν ἀνεγνώρισε κατὰ τρόπον κατηγορηματικόν. Ἀμφίβολον ὅμως παραμένει, ἂν αἱ ἐκάστοτε θρησκεῖαι κλίνουν τόσον σαφῶς ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ ὑψίστου ὄντος. Αἱ πηγαί, αἱ ὁποῖαι ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσίν του, ἐπιτρέπουν εἰς ἐλαχίστας περιπτώσεις νὰ διακρίνωμεν μετὰ τὴν τακτικῶν-τυπικῶν καὶ ἀτομικῶς μόνον ἰσχυουσῶν δηλώσεων, μετὰ τὴν πραγματικῶν καὶ ἐπαγωγικῶν πληροφοριῶν. Θὰ πρέπει, ὅμως, νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ἀσυνείδητος ἐπίδρασις τῶν θεωριῶν τοῦ Schmidt ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης τῶν μαθητῶν του ἢ τῶν συνεργατῶν του. Συστήματα σταθμισμένα ἀναλόγως πρὸς τοὺς διδακτικοὺς κανόνας τῶν μεγάλων θρησκευτῶν κατῳρθωσεν οὗτος νὰ διευκρινήσῃ μόνον μέσῳ τοιούτων ἀναπτύξεων καὶ παραλληλισμῶν ἐν πολλοῖς ἀβασίμων. Ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ τῶν μορφῶν σπανίως εἶναι τόσον ἐμφανής, ὅσον ἡ θεωρία ἀπαιτεῖ. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ὕψιστος Θεὸς φέρει χαρακτηριστικὰ δαιμονικὰ καὶ κοβαλοειδῆ (κ. στοιχειόμορφα). Ὁ βαθμὸς τῆς ὑπερκοσμικότητος, τῆς μεταφυσικότητός του, κλυδωνίζεται ἰσχυρῶς. Ἡ δημιουργικὴ του ἱκανότης περιορίζεται συνήθως λίαν σημαντικῶς ἢ προσεγγίζει ἐκ παραλλήλου παντοειδεῖς ἀσυνήθεις καὶ περιέργους ιδιότηας. Μεγάλην ἀξίαν παρέσχεν ὁ Schmidt πρὸς κατανόησιν καὶ διευθέτησιν τῶν πολυπληθῶν δευτερευόντων ὄντων. Ἡ ἐρμηνεία, ἡ ὁποία τὰ ἐξελάμβανεν ὡς προσωποποιήσεις τῆς φύσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατηρηθῇ. Ἡ ἐμφανὴς ὑποταγὴ των, τουτέστι ἡ συγχώνευσίς των μετὰ τοῦ ὑψίστου Θεοῦ δὲν ἐπεβεβαιώθη ἐν γένει ὑπὸ τῆς μεταγενεστέρως ἐρεῦνης. Αἱ ἱστορικαὶ διαχωριστικαὶ γραμμαὶ μετὰ τὴν οὐρανίων ὄντων

213. K. Th. Preuß, «Die oberste Gottheit bei den Naturvölkern», ἐν *Zeitschrift für Ethnologie* 54 (1922), 123-129.

καὶ Γενάρχου, ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις ἀποδεικτικῆς ἱκανότητος τῆς λατρείας τοῦ Γενάρχου «εἰς τὴν παλαιότεραν ὅλων τῶν αἰρέσεων»²¹⁴, θὰ πρέπει νὰ σταθμισθοῦν ἐκ νέου καὶ νὰ ἐξετασθοῦν ἀπὸ ἄλλην ὀπτικήν γωνίαν. Ὁ Pettazzoni ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Schmidt ἀπέφυγε νὰ ἐρμηνεύσῃ τοὺς ὑψίστους θεοὺς ὡς μυθικὰς προσωποποιήσεις τοῦ ὁρατοῦ οὐρανίου θόλου²¹⁵. Ἀντιστρόφως, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν μὲ τόσον κατηγορηματικὸν τρόπον τὴν φυσικὴν των πλευράν, ὡς ἐπραξεν ὁ Schmidt. Ἡ ἐτυμολόγησις, ἐκ μέρους τοῦ Lang, τῶν μορφῶν ἀπὸ ὀρθολογικὰς- αἰτιώδεις ἀναγκαιότητας, δέον νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῶν ὀξυδερχῶν παρατηρήσεων τοῦ M. Eliade ἐπὶ τῶν «οὐρανίων ἱεροφανεϊῶν»²¹⁶, καθ' ὅσον οἱ οὐράνιοι θεοὶ δύνανται νὰ κατανοηθοῦν μόνον ὡς καρπὸς ἐνὸς ψυχικοῦ συνολικοῦ βιώματος, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ἠθικόν, ἄλλοις λόγοις ὁ ἀξιολογικὸς προσανατολισμός, ἴσταται εἰς τὸ προσκῆνιον. Οὗτοι ἔχουν διατηρήσει πολλὰ ἐκ μιᾶς πρωταρχικῆς δυνάμεως τοῦ πεπωμένου. Βάσει τῶν πλουσίων ὑλικῶν, τὰ ὁποῖα ἀντιπαρέθεσεν ὁ Schmidt, δὲν δύναται τις νὰ ἀναγάγῃ πλέον τὸν ὑψιστον Θεὸν εἰς τὴν βασικὴν ἐνέργειαν ἐνὸς κυρίου τῶν θηρίων. Ἐὰν δὲν πρέπει, παρὰ ταῦτα, νὰ θεωρήσωμεν μετὰ τοῦ Pettazzoni, τὸν δημιουργὸν ὡς προϊὸν μιᾶς ὠρισμένης ἐξελιξέως, τοῦτο θὰ γίνῃ εἰς τὸ μέλλον, διότι ἡ ὅλη ἐρώτησις χρήζει μιᾶς ἀκόμῃ ἐμπεριστατωμένης πραγματείας ἐπὶ εὐρύτερας βάσεως²¹⁷. Περὶ τοῦ ὅρου «Μονοθεϊσμός», ὁ Schmidt συνεβίβασθη μετὰ τοῦ Söderblom ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ ὅρος εἶναι ἀτυχής, κατὰ τὴν σημερινὴν δὲ γλωσσικὴν χρήσιν ἐσφαλμένος, ἐπειδὴ ἡ ὑπονοουμένη ἀντίθεσις πρὸς τὸν πολυθεϊσμόν ἐλλεῖπει πλήρως εἰς τοὺς πρωτοπολιτισμούς. Παρὰ τοὺς περιορισμοὺς τούτους, ἡ προσφορὰ τοῦ Schmidt παραμένει ἀκεραία καὶ ἀμείωτος: Ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς παγκοσμίου ἐξαπλώσεως μιᾶς καθαρᾶς καὶ ἐμφανοῦς πίστεως εἰς τὸν ὑψιστον Θεὸν ἀκριβῶς εἰς τὰ ἀρχικὰ στάδια τοῦ Ἐξελικτισμοῦ καὶ ἔθεσε εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἐρεῦνης ὑλικὸν πραγματικῶν γεγονότων, τὸ ὁποῖον διαμορφώνει διαρκῶς τὴν εἰκόνα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελιξέως τῆς ἀνθρωπότητος.

214. W. Schmidt, *UdG*, VI, 497.

215. R. Pettazzoni, «Das höchste Wesen», *ἐν* *θ' ἀνωτ.*, 136 ἐξ.

216. M. Eliade, *Die Religionen und das Heilige*, Salzburg 1954, 61-64.

217. J. Henninger, «Primitiälopfer und Neujahrsfest», *ἐν* *Anthropica, Gedenkschrift zum 100. Geburtstag von P. W. Schmidt*. (*Studia Instituti Anthropos*, vol. 21), St. Augustin 1968, 168.

2. Ἡ προέλευσις τῆς Θρησκείας.

Ἡ πίστις εἰς τὰς οὐρανίας θεότητας συναντᾶται εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους πολιτισμοὺς καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐτυμολογῶμεν ταύτην ἐξ ιστορικῶς παλαιοτάτων ριζῶν. Ἐκ τούτου δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνη, ὅτι ἡ πίστις αὕτη ἦτο ἡ πρώτη καὶ μοναδική, τὴν ὁποίαν εἶχε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος, ἐνῷ αἱ ἄλλαι θρησκευτικαὶ μορφαὶ εἶχον δῆθεν ἐμφανισθῆ βραδύτερον· δὲν ὑπάρχουν θεωρητικαὶ αἰτίαι καὶ ἐλλείπουν αἱ πηγαὶ διὰ τὴν ιστορικὴν ἐξελικτικὴν τῶν διαδρομῶν. Ὅπως αἱ ἄλλαι ἐρωτήσεις περὶ πρωταρχικῆς προελεύσεως, οὕτω καὶ ἡ ἐρώτησις, ἡ ἀφορῶσα εἰς τὴν περὶ Θρησκείας προέλευσιν, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν ἀρμοδιότητος τῶν ιστορικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἀξίωσις, ὅτι εἰς τὴν παλαιοτάτην ἀρχαιότητα θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκεται καὶ τὸ ἀληθὲς (τὸ πραγματικόν), ἔχει ἤδη ἀποδειχθῆ ἀνιστόρητος, ὅπως καὶ ἡ προσπάθεια νὰ παραχθοῦν κοινωνικαὶ ἰδρύσεις-ἐγκαταστάσεις ἐκ τεχνικῶν στοιχείων προσδιοριζόμεναι. Μετὰ τὴν λεπτομερῆ παρουσίαν ὑπὸ τοῦ Mühlmann τῆς ἐλλειποῦς αὐτοτελείας, τῆς ἀνεξαρτησίας, τῆς γλωσσικῆς ἀλλαγῆς, τῶν συμβιώσεων καὶ τῶν πολλαπλῶν πτωχῶν φαινομένων, δικαίως εἶχεν οὗτος τὴν ἀμφιβολίαν, ὅτι οἱ ἀρχαιότατοι πολιτιστικοὶ λαοὶ τοῦ Schmidt ἦσαν πράγματι οἱ νοητικῶς ἄριστοι ἐκπρόσωποι τῶν ἀρχαιοτάτων σχέσεων²¹⁸. Ἐπὶ πλέον καὶ ὁ Schebesta²¹⁹ δὲν βλέπει εὐχαρίστως ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου τόσον διαυγῆ διὰ τοὺς λαοὺς τούτους. Χωρὶς νὰ εἰσερχώμεθα εἰς λεπτομερεστάτην κριτικὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ πολιτιστικοῦ κύκλου, ἐπιτρέπεται νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι αἱ γνώσεις τοῦ Schmidt περὶ τῆς ιστορικῆς ἀρχαιότητος τῆς ἀνθρωπότητος δὲν δύνανται καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῶν ἢ νὰ ὀνομασθῶν γεγονότα, ἀλλ' ὑποθέσεις, ἡ ἐπιβεβαίωσις τῶν ὁποίων εἶναι λίαν ἀσήμαντος. Εἰς τὴν ἐκ τῆς ιδιοσυγκρασίας του θερμόαιμον ἀνάλυσιν — ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε ἐξελικτικὴν θεωρίαν, τὸν γνωστὸν Evolutionismus, δὲν ὑπελόγισεν ἀρκούντως καὶ ὑπετίμησε τὰ ὄρια τοῦ ἐθνολογικοῦ ὕλικου. Ὅστις καταδικᾷ, οὗτος καὶ ἀκολουθεῖ!

3. Τὸ ἐκ τῶν προτέρων ζητούμενον.

Ὁ Schmidt κατηγόρησε τοὺς ἀντιφρονούντας καὶ κατελόγισεν εἰς αὐτοὺς καταστρεπτικὰς τάσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπονομεύουν τὴν Θρησκείαν

218. W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐν *Theologische Literaturzeitung* 78 (1953), 197-199.

219. P. Schebesta, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐν *ἡθ' ἀνωτ.*, 695.

τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τὴν ἠθικότητα. Αὐτὸς ἦτο ὁ τρόπος του, νὰ ὑπηρετῇ κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν δεσμευτικὴν-ὑποχρεωτικὴν ἐπιστήμην. Ἀπεδείχθη ὅτι δικαίως ἐφοβεῖτο καὶ ὑπώπτευνεν, ὅτι δὲν θὰ εὗρισκε γενικῶς κατανόησιν περὶ αὐτοῦ, καὶ ὅτι θὰ τοῦ ἀνταπεδίκετο διὰ τοῦ ἰδίου νομίσματος ἢ ἐκδίκησις, ὅτι δηλαδή, εἰς προτασσόμενος σκοπός, ἐν ἐκ τῶν προτέρων ζητούμενον, μία *a priori* ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, μία ἱεραποστολικὴ διακοίνωσις (*nota*), ἐτέθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅπως δὴποτε βεβαίως οἱ κριτικοὶ ὑπερέβησαν τὸν σκοπὸν των, ἐκεῖ ἔνθα ὑπώπτευνεν τὴν *bona fides* τοῦ Schmidt παραγνῶριζοντες ἢ μὴ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ὅλην κατηγορηματικὴν καὶ σαφὴ ἀπολογητικὴν του προάσπισιν²²⁰. Πρὸς τούτοις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιρρίψωμεν τὰ πάντα εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν του. Μία πρωταρχικὴ μονοθεϊστικὴ πίστις δὲν ἀποτελεῖ ὅπως δὴποτε θεολογικὴν ἀπαίτησιν, κυρίως δὲ οὔτε δόγμα. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐπίσημος Θεολογία τὸν ἀντιμετώπισε μετὰ μεγάλης ἐπιφυλακτικότητος καὶ σαφοῦς ἀντιθέσεως. Ἐὰν καθ' οἷον δὴποτε τρόπον ἐτυμολογῇται εἰς πρωτομονοθεϊσμόν ἐξ ὑποχρεωτικῶν-δεσμευτικῶν δογμάτων, τοῦτο δὲν ἔχει, ἐξ ὧσων γνωρίζομεν, μέχρι σήμερον ἐρευνηθῇ. Ἐὰν, ἐπὶ πλέον, ὁ Schmidt εἶχε διαπιστώσει οἷαν δὴποτε σχέσιν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου — ὁ τρόπος ἀποδείξεως συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτοῦ —, τοῦτο θὰ ἦτο μόνον ἡ προσωπικὴ του γνώμη καὶ οὐδὲν πλέον.

«Εἰς τὰς σκέψεις-μελέτας του δὲν ὠμίλει ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία, οὔτε ἔστω εἰς ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος, ἀλλ' εἰς θρησκευτικὸς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο ἔτοιμος, οὔτε εἶχε τὴν διάθεσιν εἰς τὰς ἐθνολογικὰς καὶ θρησκευτολογικὰς ἐργασίας του νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὰ φῶτα, τὰ ὁποῖα ἔπιπτον ἐκ τῆς παραδοσιακῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐρμηνείας τοῦ φιλοσοφικο-θεολογικοῦ μορφωτικοῦ του ἐπιπέδου ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπότητος»²²¹. Οὕτως, «ὁ μᾶλλον εὐσεβῆς καὶ ὄχι πεφωτισμένος»²²² ζηλωτὴς ἐμψυχώνει τὴν βιβλικὴν του ἐρμηνείαν. Ἀντελαμβάνετο τὴν Γραφὴν ἀρμονικῶς, κυρίως εἰς ἱστορικῶς ξένας, ἀλλοτριὰς, σχολαστικὰς κατηγορίας καὶ ἐθεώρει χρονολογικὰ καὶ περιβαλλοντικὰ στοιχεῖα κατὰ τινα τρόπον ὡς ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ἀλήθειάν των, ἢ ὁποῖα ἤδη τότε δὲν ἴστατο πλέον εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐξηγητικῆς ἐρεῦνης. Οὕτως ὑπερήσπιζεν ἀκόμη, ἐν ἔτει

220. Πρβλ. Fr. Bornemann, «P. W. Schmidts Vorlesungen über den Entwicklungsgedanken in der ältesten Religion», ἐν *Anthropos* 49 (1954), 680 ἑξ.

221. Fr. Bornemann, ἐνθ' ἀνωτ., 674.

222. Αὐτόθι.

1938, άμερολήπτως και άβιάστως ως ένθύμιον τών παναρχαίων χρόνων²²³ ό,τι οί βιβλικοί έπιστήμονες είχον διαγνώσει κατά την εποχήν της παλαιστινιακής κατοχής, δηλ. την δημιουργίαν του Γιαχβέ. Διά ποίον λόγον, ή σκέψις αυτή δέν ύπεχρέωσε τόν Schmidt νά είναι περισσότερο έπιφυλακτικός κατά την χρησιμοποίησιν του τυπικού κριτηρίου έπί της βιβλικής και φυσικο-λαϊκής παραδόσεως; Δέν έπρεπε νά συνυπολογίση, ότι ό Δημιουργός-Θεός και ό Ύψιστος Θεός τών αρχαίων λαών είς όλας τάς ομάδας ήδύναντο νά είναι προϊόντα πολύ μεταγενεστέρων χρόνων; Αί έρωτήσεις αύται ύποδεικνύουν τάς άφανείς δυσκολίας και την κινητήριον δύναμιν, ή όποία έτροφοδότει την οίκοδόμησιν του γιγαντιαίου τούτου συστήματος. Ό Mühlmann διέκρινεν όρθώς: «Τά έσχατα κίνητρα του Schmidt είναι ήθικής φύσεως»²²⁴. Έν διεγερθμισμένον κοινωνικόν όν, άναπτυχθέν και βασισθέν είς την λατρείαν του ένός Θεού αίωρείτο ως ιδεώδες έμπροσθέν του και τόν ήνάγκασε νά προσαρμόση πολλούς οίκοδομικούς λίθους της θεωρίας του κατά τόν τρόπον, κατά τόν όποιον ούτοι ύφίσταντο.

4. Μεθοδολογική άδυναμία και ανεπάρκεια.

Τους ήθικούς παλμούς άριστα αναγνωρίζει κανείς έκ τών έκτιμήσεων, αί όποίαι άνευ μεγάλων μεταβολών διά τó έκτενές συγγραφικόν έργον του Schmidt έμποδίζουν τόν μελετητήν είς την άνάγνωσιν και έπεξεργασίαν ώρισμένων διαύλων του άκόμη και σήμερα. Η «έξιδανικευμένη, είδυλλιακή και ρωμαντική εικών»²²⁵, την όποίαν έσχεδιάσεν έν έτει 1952 είς τόν πρώτον τόμον της «*Historia mundi*» τών παναρχαίων λαών, δέν συναντάται με την ίδίαν πυκνότητα και άφοσίωσιν είς τά προηγούμενα έργα. Ό πλήρης άνθρωπινος χαρακτήρ του πρωίμου ανθρώπου, τόν όποιον χαρακτήρα άνέλαβε νά ύποδείξη, άνήκει έν τώ μεταξύ είς τó γενικόν άγαθόν και προϊόν της ήμετέρας έπιστήμης. Διά τόν Schmidt, μοιραίως, είχεν άρνητικά άποτελέσματα τó γεγονός ότι με μίαν δήθεν άδιαφιλονίκητον γνώσιν ήσυχολήθη με ό,τι άνήκει είς ένα πλήρη άνθρωπον και δέν ήτο διαθέσιμος νά διαμορφώση αυτήν την θεωρητικήν βάση επανειλημμένως διά πραγματικών γεγονότων, έν άνάγκη δέ και νά την άνατρέψη. Δύο κυρίως ανεπάρκειαι παρενεβλήθησαν είς τó έργον του Schmidt άναφορικώς με την παρούσαν συνάφειαν:

223. W. Schmidt, *WdK*, 151.

224. W. E. Mühlmann, «Das Problem des Urmonotheismus», *ένθ' άνωτ.*, 203.

225. *ένθ' άνωτ.*, 184.

α. Διὰ τοὺς μεταγενεστέρους πολιτισμοὺς ἀπέδειξε εἰς πολυαριθμοὺς ἐρεῦνας τοῦ τὰς ἐξαρτήσεις τῶν ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν θεωρήσεων ἐκ τῶν πραγματικῶν παραγόντων - ἐνταῦθα δὲν ἐξετάζεται ἂν ᾗτο εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας ἀκριβῆς. Τοῦτο συγκριτικῶς δὲν συμβαίνει διὰ τὸν ἠθικὸν καὶ θρησκευτικὸν κώδικα τοῦ πρωτοπολιτισμοῦ! Ὁ Schmidt ἐξυμνεῖ τὴν μονογαμίαν καὶ τὴν σεξουαλικὴν ἀποχήν, αἱ ὁποῖαι ἀποθαρρύνονται πρὸ τῆς ἐν διανοίᾳ ἁμαρτίας, δὲν ἐρευνᾷ ὅμως περαιτέρω, ἔὰν ἐπρόκειτο εἰς ὅλα αὐτὰ περὶ ἀναγκαιῶν ἐπιδράσεων καταλλήλων οἰκονομικῶν μεθόδων. Θεωρεῖ ὅτι ἀνευρίσκει ὡς ἀπόλυτον καὶ κρίνει τὰς διαφοροτρόπους καταστάσεις βραδυτέρων χρόνων ὑπὸ τὸ φῶς τοῦτο. Μεταξὺ τῶν ἐλαχίστων φαινομένων τῆς μαγείας καὶ τῆς μικρᾶς ἐκτάσεως τεχνικῆς-οἰκονομικῆς δυνατότητος δὲν παρατηροῦνται σχέσεις. Ἡ ἔλλειψις ἀγυρτείας - μαγείας εἶναι ἀπλῶς ἠθικῇ, ἐνῷ ἡ πολυγαμία καὶ ἡ σεξουαλικὴ ἐλευθερία θεωροῦνται ἀπορριπτέαι. Ὁ Schmidt ἀκολουθεῖ ἐνταῦθα πολυαριθμοὺς ἄλλους κοσμοθεωριακῶς συγγενεῖς πολυμαθεῖς-λογίους, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀγωνίζονται ἐναντι τοῦ ἤδη ἀναφανέντος ἱστορισμοῦ: Ἐθεσε τοὺς κανόνας καὶ τὰ μέτρα τοῦ εἰς τὴν Θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικότητα τῆς παναρχαίας ἐποχῆς ἐκτὸς τῆς ἱστορίας, ἐνῷ συγχρόνως ἰσχυροποίησε τοὺτους τεχνικῶς καὶ ἐξετίμησε τὴν περαιτέρω ἐξέλιξίν των ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συμβολικότητος. Μὲ αὐτὴν τὴν μεθοδολογικῶς ἀμφισβητήσιμον ἀπολυτοποίησιν τῶν κανόνων-κριτηρίων τοῦ σχετίζεται ἡ δευτέρα ἀνεπάρκεια.

β. Ἡ ἐκτεταμένη πολιτιστικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἠθικοὶ κανόνες πρέπει νὰ ἔχουν δοθῇ συγχρόνως μὲ τὴν φύσιν τῶν εἰδῶν καὶ ἰδεῶν, τῶν ἀρχετύπων. Ὁ Schmidt ἐτυμολογεῖ τούτους ἐκ μιᾶς ἐντολῆς τῆς θεότητος καὶ ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς προσωπικῆς «Σὺ- ἐγώ»-σχέσεως πρὸς τὸ ὕψιστον Ὄν, περὶ τῆς ἐν τῇ πίστει ὑποταγῆς, τῆς προσκυνήσεως, τῆς λατρείας καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀνωτάτης αὐτοῦ κυριαρχίας, χωρὶς νὰ παραδέχεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἐνδεχομένως δὲν ἐνεργοῦν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ δὲν αἰσθάνονται οὔτε σκέπτονται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεώς των, ἀλλὰ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πολιτισμοῦ των. Ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν ἐνὸς ἀνθρώπου, τὸ γνωρίζομεν σήμερον ἐλάχιστα παρὰ ποτέ. Ἐκαστος τρόπος συναντήσεως τῆς πραγματικότητος, τῆς ἐμπειρίας της καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς ἐπενεργείας ἢ ἐπιδράσεως εἶναι πολιτιστικῶς καθωρισμένους.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς αὐτὰς τὰς μεθοδολογικὰς ἀδυναμίας, ἀποκοτῶν ὀλιγωτέραν βαρύτητα αἱ λίαν ἀπλοϊκαὶ καὶ συγχρόνως περιληπτικαί, οὐδόλως δὲ δεσμευτικαὶ θεολογικαί, φιλοσοφικαὶ καὶ ψυχολογικαὶ ἀναφοραὶ τοῦ Schmidt ἐντὸς τοῦ ὅλου συστήματος αὐτοῦ.

5. Ἡ προσφορὰ τοῦ Schmidt.

Ἡ ἀποκεκαλυμμένη ἀρχέγονος κατάστασις καὶ ἡ ἀφηρημένη ἔννοια «Ἄνθρωπος» ἐνέπνευσαν εἰς τὸν Schmidt μίαν βαθεῖαν ἀπαισιόδοξον θεώρησιν τῆς παγκοσμίου ἐξελιξέως τῆς ἱστορίας: ἐνῷ ἡ τεχνική, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ κατίσχυσις τοῦ κόσμου στέφονται ὑπὸ ἐπιτυχίας, ἀντιθέτως ἐκπίπτουν συνεχῶς τόσοι τὰ ἦθη, ὅσον καὶ ἡ Θρησκεία καὶ αἱ εὐαίσθητοι πλευραὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θεώρησις αὕτη ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ τῆς ὕβρεως ἡδύνατο νὰ ἀναφερθῇ εἰς τὴν Π. Διαθήκην. Δὲν ἀνῆκε πάντως ὡς κοινὸν ἀγαθὸν εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν δογματικὴν διδασκαλίαν. Μὲ τὴν πρωταποκάλυψιν καὶ τὸν ἀρχικὸν μονοθεϊσμὸν ἡ ἐκφυλισμένη αὕτη θεωρία ἀποτελεῖ τὸ τρίτον μέγα κοσμοθεωριακὸν ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον ὁ Schmidt λίαν πιθανῶς διὰ λόγους βιογραφικοὺς, καὶ δυστυχῶς κατὰ τρόπον μειωνεκτικὸν διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν του προσφορὰν, ὑπέταξεν εἰς τὸ ἐθνολογικὸν ὕλικόν. Ἀποτελεῖ ἀρίστην ἀπόδειξιν διὰ τὸ συνολικὸν ἐπιστημονικόν του κύρος, ὅτι οὗτος παρ' ὅλον τὸν εὐαίσθητον ὀπτικὸν περιορισμόν, ἡδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ θετικῶς καὶ καθοδηγητικῶς εἰς μίαν γενεὰν ἐθνολόγων καὶ θρησκευτολόγων ἀκόμη καὶ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας. Πολλὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ ὅτι αἱ ἐργασίαι του ἀκόμη καὶ σήμερον ἀποδίδουν πλουσίους καρπούς, καθ' ὃ μέτρον καὶ ἔκτασιν διεξάγεται προσεκτικὸς διαχωρισμὸς μεταξὺ ἐθνολογικῶν δηλώσεων καὶ ἰδιοτελοῦς ἐγωϊστικῆς κοσμοθεωριακῆς ἐρμηνείας.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Εὐρισκόμενοι εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης ἐρεῦνης δυνάμεθα νὰ συγκεφαλαιώσωμεν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ ὡς ἀκολούθως:

α. Ὁ ὅρος Μονοθεϊσμός δὲν εἶναι δυνατὸν ὑπὸ τὴν συνήθη περὶ αὐτοῦ ἀντίληψιν νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς τὴν πίστιν εἰς ἓν ὕψιστον Ὄν τῶν κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν. Τὸ ὕψιστον Ὄν οὐδόλως ἐμφανίζεται εὐκρινῶς, ἀλλὰ παραμένει ἀποκεκρυμμένον, ἀσαφές καὶ ἀόριστον.

β. Ἡ πίστις εἰς τὸν ὕψιστον Θεὸν δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὑπὸ τῆς Θρησκευτολογίας ὡς ἡ πρωταρχικὴ καὶ μοναδικὴ μορφή τῆς Θρησκείας. Ὅ,τι εἰδικῶς ἐπιτρέπεται νὰ λεχθῇ, ὅσον ἐξαργτάται ἐκ τῆς γνώσεώς μας, εἶναι ὅτι ὑφίστανται πάντοτε ὠρισμένοι δομαὶ τῆς θρησκευτικότητος προσωπικῆς, δυναμικῆς καὶ ἀνιμιστικῆς μορφῆς.

γ. Ἡ ἐρώτησις, ἐπομένως, περὶ τῆς πρωταποκαλύψεως, ὡς κατανοεῖ αὐτὴν ὁ Schmidt θὰ πρέπῃ νὰ ἀπαντηθῇ ἀρνητικῶς.

Πρέπῃ κυρίως νὰ μᾶς ἐμβάλῃ εἰς ἐνδοιασμόν τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἐρωτήματος (Ἡ ἀποκάλυψις ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς καὶ ὄχι

μόνον ὡς ὁμολογία πίστεως τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἀφορᾷ) δὲν ἀνήκει οὔτως ἢ ἄλλως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Θρησκευολογίας.

Ἐκ τῆς συνολικῆς ἐπισκοπῆσεως θὰ ἐδικαιολογεῖτο ἡ διαπίστωσις μιᾶς ζωνῆς νοσταλγίας τοῦ Schmidt, ὅτι δηλαδὴ οὗτος μὲ τὸ περισπούδαστον ἔργον του ἤθελε νὰ προσφέρῃ μίαν ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἰδικῆς του περὶ Θεοῦ ιδέας· τοῦτο δύναται τις νὰ διαγνώσῃ καὶ ἐκ τοῦ τίτλου τοῦ μεγάλου ἔργου του. Ὅστις ἔχει τοιαῦτα ἀποδεικτικὰ ἐπιχειρήματα, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέψῃ, ὅτι τὸ περιοδικόν, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος τὸ 1906 ἐξέδωκε καὶ τὸ Ἰνστιτούτον, τὸ ὁποῖον τὸ 1932 ἱδρυσεν, φέρουν τὸ ἀπέριττον ὄνομα «Ἄνθρωπος» (*ANTHROPOS*). Οἱ λόγοι, βεβαίως, τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς, οἱ ὁποῖοι εἶχον παροτρύνει τὸ ἔργον του, ἦσαν ἐξωτερικοί. Πέραν, ὅμως, τούτων τὸν Schmidt καθωδήγουν καὶ οἱ ἀξιωματικὸν ἐκείνοι λόγοι, τοὺς ὁποίους εἶχεν εἶπει κατὰ τὴν διάρκειαν ἀκροάσεως μία ἡγεμονικὴ προσωπικότης τῆς Ἐκκλησίας του περὶ τῆς ἐρεῦνης τῆς Θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν: «*Ταῦτα εἶναι ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, Dokumente, τῆς ἀνθρωπότητος, τὰ ὁποῖα πρέπει πάσῃ θυσίᾳ νὰ διασωθοῦν, πρὶν εἶναι πολὺ ἀργά*»²²⁶. Τὰ «ἀποδεικτικὰ» ταῦτα στοιχεῖα, εἴτε εἶναι θετικὰ εἴτε ἀρνητικά, παραμένουν, ὡς ὑπέδειξαν τὰ νεώτερα θρησκευολογικὰ δεδομένα, ὡς θεωρία καὶ μόνον, εἶναι δὲ ἀδιάφορα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποδεικτικὴν των ἰσχὺν καὶ δὲν ἐπηρεάζουν τὴν οὐσίαν τῆς βιβλικῆς Ἀποκαλύψεως, τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας δὲν ἔχει ἀνάγκην ἐπιστηριζέως ἐκ μέρους οὐδεμιᾶς ἐξωβιβλικῆς - ἐξελικτικῆς θεωρίας.

226. W. Koppers, «Professor Pater Wilhelm Schmidt S.V.D. †. Eine Würdigung seines Lebenswerkes», ἐν *Antropos* 51 (1956), 75. W. Schmidt, *WdK*, 88.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beckmann, J., «Mission und Ethnologie. Zum Tode von P. Wilhelm Schmidt S.V.D.», ἐν: *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* (Beckenried) 10 (1954), 293-296.
- Bertholet, A., «Gottesglaube: I. Religionsgeschichtlich», ἐν: *RGG*², II, 1356-1360.
- Bianchi, Ugo, *Problemi di storia delle religioni*, Roma 1958, 63-71, τὸ αὐτὸ καὶ εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν: *Probleme der Religionsgeschichte*, Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen 1964.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Introduzione alle religioni dei primitivi*, Roma 1967.
- Bornemann, Fritz, *Die Urkultur in der Kulturhistorischen Ethnologie. Eine grundsätzliche Studie*, Mödling bei Wien 1937.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «P.W. Schmidts Vorlesungen über den Entwicklungs-gedanken in der ältesten Religion», ἐν: *Anthropos* 49 (1954), 669-682.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Verzeichnis der Schriften von P.W. Schmidt S.V.D.», ἐν: *Anthropos* 49 (1954), 385-423.
- Clemen, C. «Der sogenannte Monotheismus der Primitiven», ἐν: *ARW* 27 (1929), 290-333.
- Closs, A., «Religionsphänomenologie und Kulturhistorie», ἐν: *Anthropos* 52 (1957), 937-943.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Rezension zu: Pettazzoni, R., Der allwissende Gott», ἐν: *Anthropos* 56 (1961), 965 ἔξ.
- Eliade, M., *Die Religionen und das Heilige. Elemente der Religionsgeschichte*, Salzburg 1954.
- Fahrenfort, J.J., *Het hoogste Wezen der Primitieven - Studie voor het oermonotheïsme bij enkele der laagsten Volken*, Groningen, Den Haag 1927.
- Φιλίππιδου, Λεωνίδου, *Πρώτη Ἀποκάλυψις καὶ ἀφετηριακὸς Μονοθεϊσμός. Ἐθνολογικὴ καὶ θερησκευολογικὴ ἐπιβεβαίωσις τῆς περὶ τούτων βιβλικῆς ἀληθείας ὑπὸ τοῦ P. Wilhelm Schmidt, S.V.D.* (1868-1954), Ἀθῆναι 1955.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἐπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς*, Ἀθῆναι 1958, 605 ἔξ.
- Philippidis, Leonidas, *Das unwiderlegliche der Forschungsergebnisse des verewigten Prof. Dr. Rev. P. Wilhelm Schmidt*, Athen 1968.

- Fries, H., «Gott, II. Religionsgeschichtlich», ἐν: *Handbuch theologischer Grundbegriffe*, Bd. I., 579-586.
- Götz, J., «Der Ursprung der Gottesidee und sein Verfasser», ἐν: *Orientierung*, Zürich 21 (1957), 203-206, 220-222, 227-229.
- Götz, J., «Zur Theorie der Uroffenbarung P.W. Schmidts», ἐν: *Orientierung*, Zürich 21 (1957), 227-229.
- Goldammer, K., *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart 1960, 95-108.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Gott - ein Verspäteter?», ἐν: *Lebendiges Zeugnis* 1968, Heft 3/4, 23-39.
- Gusinde, M., «Monotheismus», ἐν: *LThK*², VII, 565 ἐξ.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Schmidt, Wilhelm», ἐν: *LThK*², IX, 435.
- Haas, H., «(Rezension) W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, Münster 1926²», ἐν: *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 82 (1928), 68 ἐξ.
- Haekel, J., «Höchstes Wesen», ἐν: *Religionswissenschaftliches Wörterbuch*, herausgegeben von Franz König, Freiburg 1956, 364-368.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Höchstes Wesen», ἐν: *LThK*², V, 408-410.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Naturvölker», ἐν: *LThK*², VII, 835-839.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Prof. P.W. Schmidts Bedeutung für die Religionsgeschichte des vorkolumbischen Amerika», ἐν: *Saeculum* 7 (1956), 1-39.
- Heiler, F., *Das Gebet*, München 1920², ἰδιατέρως αἱ σελίδες 38-132.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961, ἰδιατέρως αἱ σελίδες 455-470.
- Heilsbetz, J., «Uroffenbarung», ἐν: *LThK*², X, 565-567.
- Henninger, J., «P. W. Schmidt. Eine biographische Skizze», ἐν: *Anthropos* 51 (1956), 19-60.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Primitiaopfer und Neujahrsfest», ἐν: *Anthropica. Gedenkschrift zum 100. Geburtstag von P.W. Schmidt. (Studia Instituti Anthropos, vol. 21)*, St. Augustin 1968, 147-189, ἰδιατέρως αἱ σελίδες 163-174.
- Herrmann, F., «Symbolik in den Religionen der Naturvölker (*Symbolik der Religionen*, IX), Stuttgart 1961, 65-98.
- Holsten, W., «Hochgottglaube», ἐν: *RGG*³, III, 374-376.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Monotheismus und Polytheismus. I. Religionsgeschichtlich», ἐν: *RGG*³, IV, 1109-1113.
- Hötzel, N., *Die Uroffenbarung im französischen Traditionalismus*, München 1962.
- Jensen, Ad. E., *Das religiöse Weltbild einer frühen Kultur*, Stuttgart 1948.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Mythos und Kult bei Naturvölkern*, Wiesbaden 1960².

- Koppers, W., «Feuerland-Indianer», ἐν: *Religionswissenschaftliches Wörterbuch, herausgegeben von Franz König*, Freiburg 1956, 254-256.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Entwicklung», ἐν: *Religionswissenschaftliches Wörterbuch, herausgegeben von Franz König*, Freiburg 1956, 189-203.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Die Uroffenbarung im Lichte der profanen Forschung. Zum Tode von P. Wilhelm Schmidt», ἐν: *Hochland* 1954, 376-383.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Professor Pater Wilhelm Schmidt S.V.D. † . Eine Würdigung seines Lebenswerkes», ἐν: *Anthropos* 51 (1956), 61-80.
- Kühn, H., *Das Problem des Urmonotheismus. Akademie der Wissenschaften und Literatur, Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1950, Nr. 22*, Wiesbaden 1950.
- Lanczkowski, G., «Forschungen zum Gottesglauben in der Religionsgeschichte», ἐν: *Saeculum* 8 (1957), 392-403.
- Lang, A., *The Making of Religion*, London 1898, 1900², 1909³.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «God (Primitive and Savage)», ἐν: *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed J. Hastings, VI, 243-247.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Magik and Religion*, London 1901.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Myth, Ritual and Religion*, London 1901.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Social origins*, London 1903.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Custom and Myth*, London 1904.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *The Secret of the Totem*, London 1905.
- Leeuw, G. van der, «Die Struktur der Vorstellung des sogenannten höchsten Wesens», ἐν: *ARW* 29 (1931), 79-107.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Urheber», ἐν: *RGG*², V, 1414.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1956², ἰδιατέρως § 18 (σελ. 171-185).
- Mensching, G., «Heilig: II. Systematisch-theologisch», ἐν: *RGG*², 1721-1724.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Geschichte der Religionswissenschaft*, Bonn 1948.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Das Problem der Entwicklung in der Religionsgeschichte», ἐν: *Studium Generale* 7 (1954), 183-192.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Die Religion*, Stuttgart 1959.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Religion: III. Religionsgeschichtliche Entwicklung», ἐν: *RGG*³, V, 966-968.
- Mohr, R., «P. Wilhelm Schmidt S.V.D.†», ἐν: *Theologische Revue*, 50 (1954), 65-67.
- Mühlmann, W.E., *Methodik der Völkerkunde*, Stuttgart 1938.

- Τοῦ Αὐτοῦ, «Das Problem des Urmonotheismus», ἐν: *Theologische Literatur-Zeitung* 78 (1953), 705-718· προβλ. Τοῦ Αὐτοῦ, *Homo Creator*, Wiesbaden 1962, 182-204.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Kulturkreislehre», ἐν: *RGG*³, IV, 115 ἐξ.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Schmidt, Wilhelm», ἐν: *RGG*³, V, 1459 ἐξ.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Urmonotheismus», ἐν: *RGG*³, VI, 1197-1199.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Geschichte der Anthropologie*, Frankfurt-Bonn 1968.
- Otto, R., *Das Heilige*, München 1963³¹⁻³⁵.
- Pettazzoni, R., «Monotheismus und Polytheismus: I. Religionsgeschichtlich», ἐν: *RGG*², IV (1930), 185-191.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Allwissende Höchste Wesen bei Primitiven Völkern», ἐν: *ARW*, 29 (1931), 108-129, 209-243.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Monotheismo e "Urmonotheismus"», ἐν: *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 19-20 (1943-1946), 170-177.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «La formation du monothéisme», ἐν: *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1950, 1-11.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Das Ende des Urmonotheismus», ἐν: *Numen* 3 (1956), 156-159 καὶ *Numen* 6 (1959), 11-13.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Der allwissende Gott*, Frankfurt 1960.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Das höchste Wesen: Phänomenologische Struktur und historische Entwicklung», ἐν: Eliade-Kitagawa, *Grundfragen der Religionswissenschaft*, Salzburg 1963, 136-146.
- Preuss, K. Th., «Die oberste Gottheit bei Naturvölkern», ἐν: *Zeitschrift für Ethnologie* 54 (1922), 123-129.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Glaube und Mystik im Schatten des höchsten Wesens*, Leipzig 1926.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Der Ursprung der Gottesidee», ἐν: *Anthropos* 23 (1928), 464-470.
- Radin, P., *Religiöse Erfahrung der Naturvölker*, Zürich 1951.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Gott und Mensch in der Primitiven Welt*, Zürich 1954.
- Τοῦ Αὐτοῦ, *Primitive Man as Philosopher*, New York 1957.
- Rühle, C., «Schmidt, Wilhelm», ἐν: *RGG*², V, 209 ἐξ.
- Schebesta, P., «Pygmäen», ἐν: *Religionswissenschaftliches Wörterbuch herausgegeben von Franz König*, Freiburg 1956, 691-693.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Religiöse Ideen und Kulte der Ituri - Pygmäen (Belgisch-Kongo)», ἐν: *ARW* 30 (1933), 105-140.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Das Problem des Urmonotheismus, Kritik einer Kritik», ἐν: *Anthropos*, 49 (1954), 689-697.
- Schlette, H. R., «Monotheismus», ἐν: *Sacramentum Mundi*, III, 602 ἐξ.
- Söderblom, N., *Das Werden des Gottesglaubens*, Leipzig 1926².

- Τοῦ Αὐτοῦ, «Holiness (general and Primitive)», ἐν: *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. J. Hastings, VI, 731-746.
- Steffes, J. P., «Gott. B. Religionsgeschichtlich», ἐν: *LThK¹*, IV, 606-608.
- Τοῦ Αὐτοῦ, «Pater Wilhelm Schmidt S.V.D. In Memoriam», ἐν: *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft*, 38 (1954), 155 ἐξ.
- Straubinger, H., «Offenbarung», ἐν: *LThK¹*, VII, 682-685.
- Vorbichler, A., «Koppers, Wilhelm», ἐν: *LThK²*, VI, 538.
- Walk, L., «Religion. V. Religion der Naturvölker», ἐν: *LThK¹*, VIII, 764-767.
- Widengren, G., *Religionsphänomenologie*, Berlin 1969, 46- 129, ἰδιαίτε-
ρως 46-92.
- Ζιάκα, Γρ., Θρησκειολογία: Ἡ Θρησκεία τῶν προϊστορικῶν κοινωνιῶν
καὶ τῶν ἀρχαίων λαῶν. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Θεσσαλονίκη 1996.

ZUSAMMENFASSUNG

Am Ende unserer Untersuchung angelangt, möchten wir kurz in folgender Weise die Ergebnisse zusammenfassen:

- a. Der Terminus Monotheismus kann nicht in seiner gewöhnlichen Bedeutung für den Glauben der Naturvölker an ein höchstes Wesen verwendet werden. Das Höchste Wesen tritt nicht eindeutig in Erscheinung, es bleibt verborgen, unklar und unbestimmt.
- b. Der Glaube an den höchsten Gott kann nicht von der Religionswissenschaft als die ursprüngliche und einzige Form der Religion bewiesen werden. Was spezifisch gesagt werden kann, soweit es von unserem Wissenstand abhängt, ist, daß immer gewisse Strukturen der Religiösität bestehen, in persönlicher, dynamischer sowie animistischer Form.
- c. Die Frage nach der Erstoffenbarung, wie sie Schmidt versteht, muß folglich negativ beantwortet werden. Insbesondere die Tatsache, daß die Fragestellung (Die Offenbarung als historisches Ereignis und nicht allein als Glaubensbekenntnis des Menschen, den sie betrifft) sowieso nicht dem Bereich der Religionswissenschaft angehört, sollte uns bedenklich machen.

Ein genereller Überblick würde die Feststellung einer intensiven Nostalgie Schmidt's rechtfertigen, daß er also mit seinem bedeutenden Werk eine Apologie für das Christentum und die ihm eigene Gottesvorstellung verfassen wollte; das ist bereits aus dem Titel ersichtlich. Wer derartig überzeugende Argumente besitzt, darf nicht übersehen, daß die von ihm 1906 herausgegebene Zeitschrift und das 1932 gegründete Institut den schlichten Namen «Anthropos» trug. Die Gründe der christlichen Mission, die sein Werk vorantrieben, waren natürlich äußerlich. Darüber hinaus bewegten Schmidt jedoch auch die erwähnenswerten Gründe, die eine führende Persönlichkeit seiner Kirche während einer Audienz über die Erforschung der Religion und der Kultur der Naturvölker anführte: «Das sind Dokumente der Menschheit, die auf jeden Fall erhalten werden müssen, bevor es zu spät ist». Diese «Dokumente», egal ob sie positiv oder negativ sind, verbleiben,

wie die neueren religionswissenschaftlichen Gegebenheiten erweisen, nur als Theorie; was ihre Beweiskraft anbelangt, sind sie indifferent und beeinflussen nicht das Wesen der biblischen Offenbarung, deren Inhalt keinerlei Unterstützung seitens irgendeiner außerbiblischen - evolutionären Theorie bedarf.

CONCLUSION

Finding ourselves at the end of this research we are able to recapitulate as briefly as possible the following:

a) The term «monotheism» cannot be used in its usual sense as faith in a transcendent Being by peoples who live according to nature. The transcendent Being never appears distinctly but remains hidden, indistinct, and indeterminate.

b) Faith in the transcendent Being cannot be proven to be the primary and sole form of religion by Religious Studies. Whatever can be said specifically is that certain structures of religiosity of a personal, dynamic and animistic form always exist.

c) The question, therefore, regarding preconception, as it is understood by Schmidt must be answered in the negative.

We should, primarily, be worried by the fact that the position of the question (Revelation as a historical event and not just as a confession of the faith of the man, whom it concerns) does not belong, when all is said and done, within the area of Religious Studies.

The recognition of Schmidt's lively *nostalgia* could be justified from the whole overview, i.e. that he wanted to give an apology for Christianity and his own idea about God with his studious work; one can diagnose this from the title of his work. Whoever has such arguments is not allowed to ignore the fact that the periodical, which he himself published in 1906 and the institute that he founded in 1932 bears the simple name «ANTHROPOS». Certainly, the reasons of Christian mission that had encouraged his work were external. Besides that, Schmidt was also guided by the memorable words said during an audience with a great leading personality of his Church regarding the study of religion and of civilization of peoples who live according to nature: «They are elements of proof, documents, of humanity, which must be saved by all means, before it is too late». These elements of «proof», whether they are negative or positive, remain, as modern data of religious studies have indicated, as a theory alone. They are indifferent as regards their validity of proof and they do not effect the essence of biblical Revelation, the contents of which did not have need of support from any kind of extrabiblical - evolutionary theory at all.